

Η ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ
**ΕΠΤΑ
ΗΜΕΡΕΣ**

ΚΥΡΙΑΚΗ 17 ΟΚΤΩΒΡΙΟΥ 1999

**Η ΕΛΛΑΔΑ
ΤΟΝ 20ο ΑΙΩΝΑ
1900-1910**

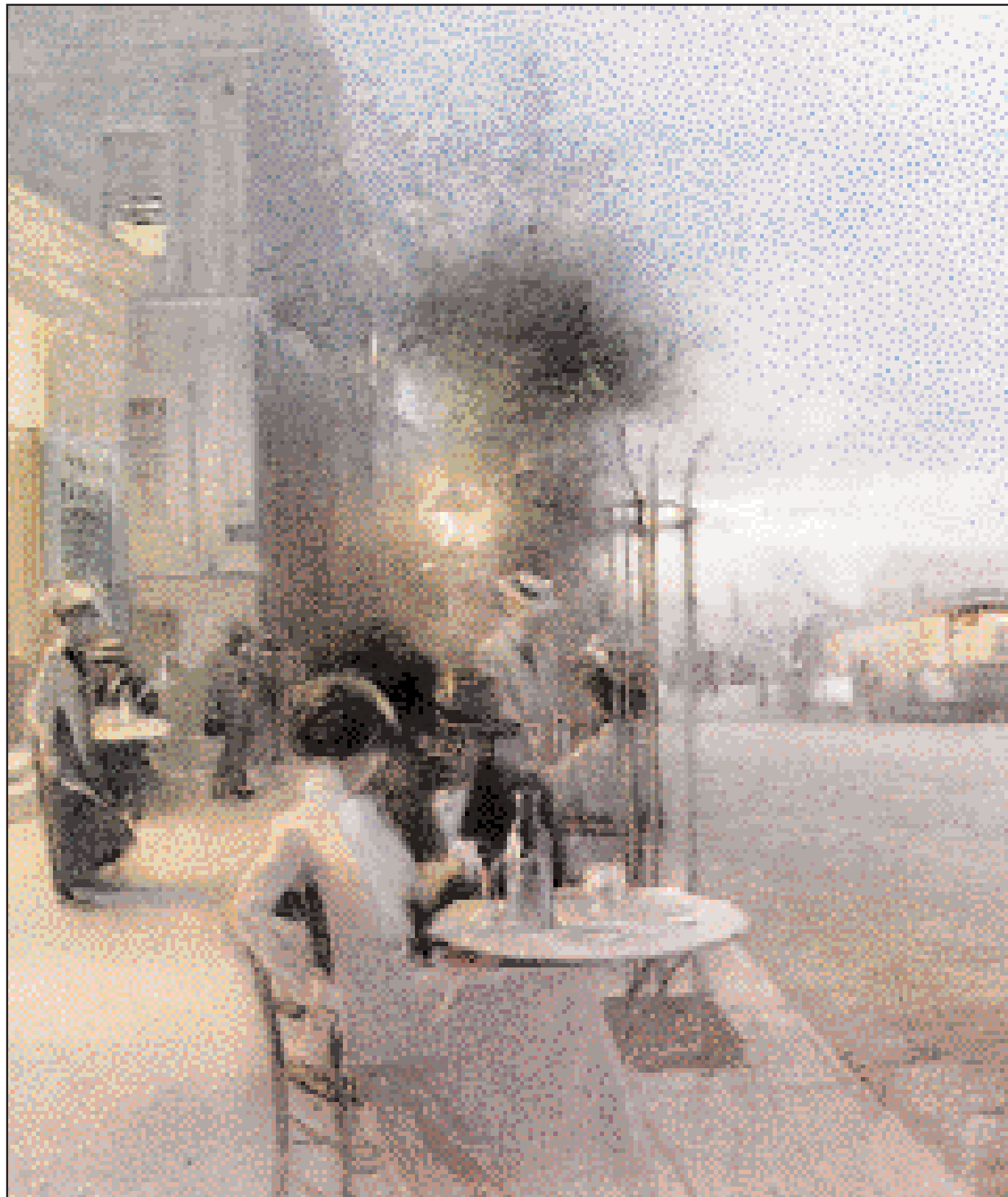
- **Χρονολόγιο**
Του Νικηφόρου Σταματάκη
- **Ενθύμιον 1900-1910**
Της Σάντυς Τσαντάκη
- **Το Κρητικό Ζήτημα**
Του Κωνσταντίνου Σβολόπουλου
- **Ο Μακεδονικός Αγώνας**
Του Βασίλη Γούναρη
- **Ο στρατός στο προσκήνιο**
Του Θάνου Βερέμη
- **Παλαιοκομματισμός και Γουδί**
Της Νίκης Μαρωνίτη
- **Το Γλωσσικό Ζήτημα**
Της Ρένας Σταυρίδη-Πατριτίου
- **Ιδεολογικές αναζητήσεις**
Της Ρένας Σταυρίδη-Πατριτίου
- **Οικονομία και κοινωνία**
Του Θανάση Καλαφάτη
- **Το Θεσσαλικό Ζήτημα**
Της Μαρούλας Κλιάφα
- **Η μεγάλη έξοδος**
Της Ηρας Εμμε-Πουλοπούλου
- **Το πλοίον είναι εύμορφον...**
Της Τζελίνας Χαλαυτή
- **Λογοτεχνία: Παπαδιαμάντης και Παλαμάς**
Του Λουκά Κούσουλα
- **Μουσική: Η λόγια και η «ελαφρά»**
Της Χριστίνας Γ. Βέργαδου
- **Μουσική κληρονομιά του 19ου αιώνα**
Του Νίκου Α. Δοντά
- **Εικαστικές Τέχνες: Κυριαρχία του ακαδημαϊσμού**
Του Δημήτρη Παυλόπουλου
- **Θέατρο: Νέα Σκηνή και Βασιλικό**
Της Ρέας Γρηγορίου
- **Κινηματογράφος: Τα πρώτα βήματα**
Της Ελίζας – Αννας Δελβερούδη
- **Χορός: Ρούμπινσταϊν και Ντάνκαν**
Του Ανδρέα Ρικάκη

Εξώφυλλο: Ανταρτικά σώματα Μακεδονομάχων, ποζάρουν μπροστά στο φακό του Στέφανου Στουρνάρα.

Υπεύθυνη «Επτά Ημερών»
ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΤΡΑΪΟΥ

Ειδικός Συνεργάτης
ΝΙΚΗΦΟΡΟΣ ΣΤΑΜΑΤΑΚΗΣ

Η Ελλάδα τον 20ό 1900 – 1910



Παραμονές του 20ού αιώνα. Η οδός Πανεπιστημίου στο ύψος της Ακαδημίας, το 1899, σε πίνακα του Π. Μαθιόπουλου (Αθήνα, Εθνική Πινακοθήκη, Συλλογή Κουτλίδη).

αιώνα

Η Ελλάδα μπαίνει στον 20ό αιώνα μεταφέροντας το βάρος των συνεπειών του πολέμου του 1897, που έπληξε όλες τις εκφάνσεις του εθνικού βίου: οικονομία, πολιτική, ιδεολογία. Μετέωρη μέσα στη διάψευση των αλυτρωτικών οραμάτων, τραυματισμένη διαδοχικά από τη πτώχευση του 1893, που φάνηκε να ενταφιάζει τις προσδοκίες για εκσυγχρονισμό, τη δυσβάσταχτη αποζημίωση προς την οθωμανική αυτοκρατορία μετά την ήττα στον ελληνοτουρκικό πόλεμο του 1897, την επιβολή, τέλος, διεθνούς οικονομικού ελέγχου στα οικονομικά της χώρας, που θεωρήθηκε πλήγμα κατά της εθνικής ανεξαρτησίας.

Αν, στις συνθήκες αυτές, η γενική δυσαρέσκεια εναντίον των πολιτικών αρχηγών και του θρόνου δεν εκδηλώθηκε ως εκτεταμένη κοινωνική αναταραχή και απαίτηση ριζικών αλλαγών, αυτό εξηγείται από την ταυτόχρονη απουσία θεμελιωδών προϋποθέσεων: Το γόητρο του Στρατού βρισκόταν σε επίπεδα εκ διαμέτρου αντίθετα με τα υψηλά αισθήματα ενοχής, εξαιτίας της ήττας ο παλιός πολιτικός κόσμος δεν είχε να αναδείξει έναν ηγέτη με ανάστημα ανάλογο των περιστάσεων· η πολιτική ετοιμότητα και οργάνωση του λαϊκού παράγοντα ήταν σε εμβρονώδη κατάσταση.

Οι όροι αυτοί θα εκπληρωθούν υπό την επίδραση δυναμικών πεδίων που η επενέργειά τους γίνεται αισθητή με το ξεκίνημα του 20ού αιώνα.

Το ζητούμενο της εθνικής ολοκλήρωσης, που μόλις πρόσφατα είχε συρρικνωθεί σε ένα μικρό αισθήμα αδυναμίας και μικρότητας, θα επενεργήσει πρώτο:

Το κρητικό ζήτημα. Το μακεδονικό ζήτημα. Δύο μεγάλες εθνικές εκκρεμότητες με δική τους δυναμική, που σύντομα θα μεταμορφωθούν, αλληλένδετα, σε καταλύτες των εσωτερικών εξελίξεων. Το ίδιο, παράλληλα, μια επείγουσα κοινωνική εκκρεμότητα: το πρόβλημα της διανομής της γης, το θεσσαλικό ζήτημα.

Η τροπή του κρητικού ζητήματος με το γύρισμα του αιώνα, όχι μόνο θα δώσει την ευκαιρία στον Γεώργιο Α' να δείξει τη σφρόνα και ευέλικτη πλευρά της πολιτικής του προσωπικότητας, αλλά, κυριότατα, θα αναδείξει σε ηγετική μορφή περτοπικής εμβέλειας, έναν μαχητικό και ικανό στους ελιγμούς και τις υποχωρήσεις νέο πολιτικό: τον Ελευθέριο Βενιζέλο.

Ο Μακεδονικός Αγώνας, θα ξαναδώσει στους Έλληνες αξιωματικούς την αυτοπεποίθηση και την αίγλη που είχαν χάσει στα θεσσαλικά πεδία των μαχών του 1897.

Οι αγώνες των Θεσσαλών αγροτών, τέλος, θα φέρουν για πρώτη φορά το λαϊκό παράγοντα στο προσκήνιο των συγκρούσεων οι οποίες παράγουν Ιστορία, και από παθητικό αντικείμενό της, θα τον καταστήσουν ενεργό ιστορικό υποκείμενο – έκτοτε.

Αναζητώντας κανείς τους εξωγενείς παράγοντες που επενεργούν την περίοδο αυτή δυναμικά, κι αν ακόμη παραβλέψει τη στιγμή της αφύπνισης, το 1870, της αστρογεωμανικής «ορμής προς Ανατολάς» –προς τις θερμές θάλασσες και τα κοιτάσματα πετρελαίου– ή την αργή, ληθαργική κατολίσθηση της οθωμανικής αυτοκρατορίας προς τη διάλυση, δεν μπορεί να παραβλέψει την ιστορική βαρύτητα του κινήματος των Νεοτούρκων, που ενώ προς στιγμή φάνηκε να παγώνει τη ροή των βαλκανικών εκκρεμοτήτων, αντιθέτως επιτάχυνε δραματικά τις εξελίξεις, εκδίδοντας το συνυποσχετικό θανάτου του «Μεγάλου Ασθενούς», υπογεγραμμένο στις 11 Ιουλίου 1908 στη Θεσσαλονίκη από τους νεαρούς Τούρκους εθνικιστές αξιωματικούς του «Κομιτάτου για την Ένωση και την Πρόοδο».

Επανάσταση ή πραξικόπημα, κίνημα ή προνοντυασιμέντο, η εξέγερση των Ελλήνων αξιωματικών ένα χρόνο μετά, στις 14-15 Αυγούστου 1909, στο Γουδί, θεωρήθηκε, μονοδιάστατα, ως ανακλαστική κίνηση στη νεοτουρκική πρόκληση. Ήταν η ορατή πλευρά των αντιδράσεων που κνοφορούνταν στο εσωτερικό του κοινωνικού σώματος και του πολιτικού συστήματος της χώρας. Επανάσταση ή πραξικόπημα, κίνημα ή προνοντυασιμέντο, το Γουδί έδειξε το ειδικό βάρος του στην πορεία των πραγμάτων, όταν την αμέσως επόμενη δεκαετία, η Ελλάδα βρέθηκε να διαθέτει την πολιτική και τη στρατιωτική ηγεσία, αλλά και τη βούληση και ετοιμότητα, που απαιτούσαν οι καιροί.

Το αφιέρωμα των «Επτά Ημερών» της «Καθημερινής» στη δεκαετία 1900-1910 είναι το πρώτο μιας σειράς με το γενικό τίτλο «Η Ελλάδα του 20ού αιώνα», που θα ολοκληρωθεί με την είσοδο στο έτος 2000.

Χρονολόγιο

1900

Οι επιπτώσεις από την ήττα στον ελληνοτουρκικό πόλεμο του 1897, πάνω στην απλή δομή της ελληνικής οικονομίας της ήταν λιγότερο σημαντικές και μακροχρόνιες απ' ό,τι πάνω στη σύνθετη δομή του εθνικού φιλότιμου. Ο κρατικός προϋπολογισμός, παρά την πρόβλεψη ότι –μετά την πτώχευση το 1893, την ήττα το 1897 και την επιβολή Διεθνούς Οικονομικού Ελέγχου το 1898– θα ήταν ελλειμματικός τουλάχιστον ως το 1903, παρουσιάζεται πλεονασματικός ήδη το 1899. Όλη την περίοδο έως το 1907 τα οικονομικά του κράτους βελτιώνονται. Δίνεται η δυνατότητα να αυξηθούν οι δαπάνες για το Στρατό και το Ναυτικό.

Μάρτιος

Η Βουλή ψηφίζει το «Νέο Κανονισμό του Στρατού», που δημιουργεί τις θέσεις του γενικού διοικητή και του επιθεωρητή του Στρατού, τις οποίες καταλαμβάνει ο διάδοχος του θρόνου. Το στράτευμα τίθεται υπό τον έλεγχο των ανακτόρων. Θύελλα διαμαρτυριών για το διορισμό του πρίγκιπα Κωνσταντίνου ως αρχιστράτηγου και του συνταγματάρχη Σαπουντζάκη –που είχε κατηγορηθεί, όπως και ο Κωνσταντίνος, για τη στρατιωτική

παναλεθρία του 1897– ως αρχηγού του Επιτελείου.

Δεκέμβριος

Ιδρύεται το «Ταμείο Εθνικού Στόλου», που η συμβολή του στην ενίσχυση του Πολεμικού Ναυτικού θα αποδειχθεί αποφασιστική. Τα Ταμείο, που αντλεί

Επιμέλεια αφιερώματος:
Κ.ΣΤΗΣ ΠΙΟΥΡΓΟΣ
Κ.ΣΤΗΣ ΛΙΟΝΤΗΣ

925.000 δραχμές το χρόνο από τον κρατικό προϋπολογισμό, προικοδοτείται με 2.500.000 γαλλικά φράγκα από τον Γεώργιο Αβέρωφ και συνεισφορές άλλων πλούσιων Ελλήνων.

19 Δεκεμβρίου: Εμπορική συμφωνία με τη Ρουμανία. Το πρώτο ρήγμα στη βαλκανική απομόνωση της χώρας μετά την ήττα του 1897.

31 Δεκεμβρίου: Ο κρατικός προϋπολογισμός κλείνει με πλεόνασμα 9,5 εκατομμύρια δραχμές.

Μακεδονία*: Ο Γερμανός Καραβαγγέλης διορίζεται μητροπολίτης Καστοριάς.

• Ο Αρθουρ Εβανς αρχίζει ανασκαφές στην Κρήτη.

• Ιταλική αρχαιολογική αποστολή ξεκι-

νά ανασκαφές στη Φαιστό.

• Ανέλκυση του ναυαγίου των Αντικυθήρων από Έλληνες ψαράδες. Μεταξύ των ευρημάτων, ο περιφημος έφηβος των Αντικυθήρων (340 π.Χ.).

• Ο Μαρίνος Αντύπας εκδίδει στην Κεφαλλονιά τη σοσιαλιστική εφημερίδα «Ανάστασις» (1900-1907).

• Εκδίδεται το περιοδικό «Παναθήναια» (1900-1915), από τον Κίμωνα Μιχαηλίδη. Αργότερα, εκδότης του ο Γ. Α. Βλάχος.

• Η Εκκλησία της Ελλάδος αφορίζει τον Ανδρέα Λασκαράτο.

• Κωνσταντίνος Θεοτόκης: Πίστομα.

• Αργύρης Εφταλιώτης: Η Μαζώχτρα.

• Γέννηση του Γιώργου Θέμελη.

• Γέννηση του Γιώργου Σεφέρη.

• Γέννηση του Πέτρου Πικρού.

1901

Μάρτιος

18 Μαρτίου: Κρήτη*. Πολιτική κρίση στο νησί εξαιτίας της σύγκρουσης πρίγκιπα Γεωργίου και Ελ. Βενιζέλου.

Νοέμβριος

5-12 Νοεμβρίου: Τα «Ευαγγελιακά»: Μια προσπάθεια μετάφρασης των Ευαγγελίων στη δημοτική αναστατώνει την ελληνική κοινωνία. Η Ιερά Σύνοδος καταδικάζει. Η αντιπολίτευση επιδίκε-

ται σε πολιτική εκμετάλλευση. Γίνεται λόγος για καταθρόνη σχέδιο των Σλάβων προσάρτησης της Μακεδονίας. Μαχητικές διαδηλώσεις στην Αθήνα κατά της μετάφρασης. Τρεις φοιτητές και οκτώ άλλοι πολίτες νεκροί και πάνω από ογδόντα τραυματίες σε συγκρούσεις με την αστυνομία και με ναυτικό άγλημα.

12 Νοεμβρίου: Μεγάλο συλλαλητήριο στην Αθήνα εγκρίνει ψήφισμα που καλεί την κυβέρνηση να απαγορεύσει τη μετάφραση και να δεσμευθεί ότι θα τιμωρείται αυστηρά όποιος το τολμήσει. Παραίτηση της κυβέρνησης Γ. Θεοτόκη.

- Επίσημη έναρξη του Βασιλικού Θεάτρου το Νοέμβριο, με το Θάνατο του Περιηλέους του Δημήτρη Κορομηλά και το Ζητείται Υπηρετής του Μπάμπη Αννινού.
- Ιδρύεται η «Νέα Σκηνή» από τον Κων. Χρηστομάνο.
- Εκδίδεται το περιοδικό «Διώνυσος» (1901-1902).
- Ο Χρήστος Τούντας ξεκινά ανασκαφές στο νεολιθικό οικισμό του Σέσκλου στη Μαγνησία.
- Αργύρης Εφταλιώτης: Η ιστορία της Ρωμοσύνης.
- Γέννηση Ανδρέα Εμπειρίκου
- Γέννηση Ζωής Καρέλλη
- Γέννηση Θράσου Καστανάκη
- Γέννηση Κωστή Μπαστιά
- Θάνατος Νικόλαου Γύζη (1842-1901)
- Θάνατος Ανδρέα Λασκαράτου (1811-1901)

1902

Νοέμβριος

Μακεδονία*: Ο Ιων Δραγούμης (1878-1920) υποπρόξενος στο Μοναστήρι.

17 Νοεμβρίου: Τα δύο μεγάλα κόμματα (Δηλιγιάννη και Θεοτόκη) αναδεικνύονται ισοδύναμα στις εκλογές. Βιώσιμη κυβέρνηση θα σχηματίσει εκείνος που θα πάρει από τον βασιλιά την εντολή, δεδομένου ότι θα συνταχθούν μαζί του, επηρεαζόμενα από το θρόνο, τα μικρότερα κόμματα. Οι οπαδοί του Δηλιγιάννη, για να επιτύχουν το προβάδισμα, προκαλούν ταραχές στην Αθήνα. Η κατάσταση εκτραχύνεται, με αιματηρές συμπλοκές, τα περίφημα «Σανιδικά» – από τις σανίδες που αποσπούσαν από ανεγειρόμενες οικοδομές της οδού Σταδίου οι συγκρουόμενοι αντίπαλοι διαδηλωτές.

24 Νοεμβρίου: Οι δηλιγιαννικοί, πιο μαχητικοί από τους οπαδούς του Θεοτόκη, επιβάλλουν πρωθυπουργό τον αρχηγό τους.

- Δημοσθένης Βουτυράς: Ο Λάγκας και άλλα διηγήματα
- Γέννηση Πέτρου Χάρη
- Θάνατος Νικόλαου Βώκου (1861-1902).

1903

Ιανουάριος

Το σταφιδικό πρόβλημα φαίνεται να βρίσκει λύση, όταν Αγγλοι κεφαλαιούχοι προσφέρονται να προαγοράσουν όλη την παραγωγή για 20 χρόνια. Θυελλώδεις συζητήσεις στη Βουλή μεταξύ υποστηρικτών και πολέμων της πρότασης, η οποία έχει γίνει δεκτή με ενθουσιασμό από τους παραγωγούς.

Απρίλιος

Μακεδονία*: Βούλγαροι κομιτατζήδες

ανατινάζουν γαλλικό πλοίο στη Θεσσαλονίκη και την Οθωμανική Τράπεζα της πόλης.

Ιούνιος

25 Ιουνίου: Καταψήφιση στη Βουλή και πτώση της κυβέρνησης Θεοτόκη, εξαιτίας του σταφιδικού.

28 Ιουνίου: Ψήφος εμπιστοσύνης της Βουλής στο Δημήτριο Ράλλη.

Ιούλιος

Η κυβέρνηση Ράλλη (υπουργός Στρατιωτικών ο Ι. Κωνσταντινίδης) τροποποιεί τον νόμο περί Γενικής Διοικήσεως. Περιορίζεται κάπως η αυτονομία του Στρατού έναντι της πολιτικής εξουσίας.

20 Ιουλίου: Μακεδονία*: Εξέγερση του Ιλντεν.

Το πρώτο σώμα ενόπλων Κρητών φτάνει στη δυτική Μακεδονία.

Οκτώβριος

2 Οκτωβρίου: Μακεδονία*: Αιματηρή καταστολή της εξέγερσης του Ιλντεν. Επέμβαση των ισχυρών της Ευρώπης. Μεταρρυθμιστικό «Πρόγραμμα του Μίρτσενγκ». Ορατός κίνδυνος απώλειας της Μακεδονίας. Ριζική μεταβολή της ελληνικής κυβερνητικής πολιτικής στο Μακεδονικό.

Νοέμβριος

Γλωσσικό*: Η απόφαση του Βασιλικού Θεάτρου να ανεβάσει την Ορέστεια του Αισχύλου, μεταφρασμένη στη δημοτική από τον καθηγητή του Πανεπιστημίου Γεώργιο Σωτηριάδη, ξεσηκώνει τους συντηρητικούς. Διαδηλώσεις στην Αθήνα –τα περίφημα «Ορεστειακά»– με πρωταγωνιστή τον καθηγητή Γεώργιο Μιστριώτη. Η προεμέρα δεν ματαιώνεται, όμως οι ταραχές συνεχίζονται και, υπό την απειλή πυρπόλησης του θεάτρου, ματαιώνεται η συνεχισή των παραστάσεων.

Δεκέμβριος

6-16 Δεκεμβρίου: Σταφιδικό*. Παραίτηση κυβέρνησης Ράλλη. Κυβέρνηση Γ. Θεοτόκη. Ορίζεται με νόμο ότι το πλεόνασμα της παραγωγής σταφίδας θα αγοράζει η Σταφιδική Τράπεζα.

- Εναρξη ανασκαφών στον νεολιθικό οικισμό του Διμηνιού, κοντά στο Σέσκλο της Μαγνησίας, από τον Χρήστο Τούντα.
- Εκδίδεται το περιοδικό «Νουμάς» (1903-1917, 1918-1924 και 1929-1931).
- Ιδρύεται η Εθνική Βιβλιοθήκη.
- Ιδρύεται η Φυσικομαθηματική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών.
- Ιδρύεται η Μέση Εμπορική Σχολή Αθηνών.
- Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης: Η Φόνισσα.
- Κωστής Παλαμάς: Τρισεύγενη.
- Ανδρέας Καρκαβίτσας: Ο Αρχαιολόγος.

1904

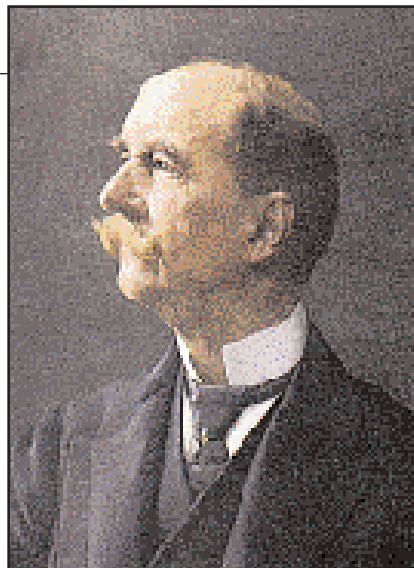
Μακεδονία*: Εναρξη ουσιαστικής μεθόδευσης του Αγώνα. Αποστολή εθελοντών και πολεμικού υλικού.

Φεβρουάριος

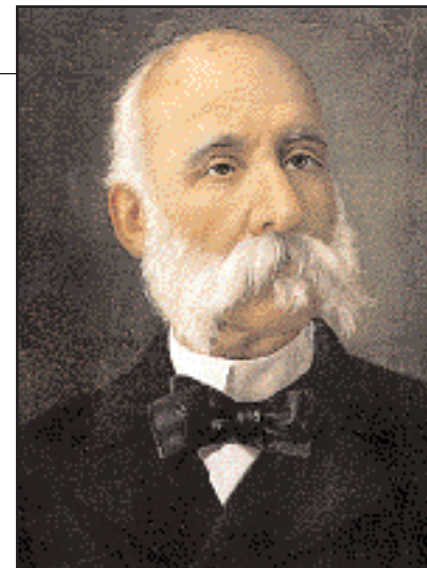
Ο Παύλος Μελάς φτάνει στη δυτική Μακεδονία*.

Μάιος

4 Μαΐου: Μακεδονία*: Ιδρύεται στην Αθήνα το «Μακεδονικό Κομιτάτο», με



Προσωπογραφία του βασιλιά Γεωργίου Α' (Αθήνα, Εθνικό Ιστορικό Μουσείο).



Ο Θ. Δηλιγιάννης πέντε φορές πρωθυπουργός (Εθνικό Ιστορικό Μουσείο).



Αξιωματικοί και πολίτες του πυροβολικού με τις νέες στολές εκστρατείας, που καθιερώθηκαν το 1909 (Αθήνα, Εθνικό Ιστορικό Μουσείο).

πρόεδρο τον εκδότη της εφημερίδας «Εμπρός» Δημήτριο Καλαποθάκη. Τον ίδιο μήνα, ο Λάμπρος Κορομηλάς διορίζεται γενικός πρόξενος στη Θεσσαλονίκη.

Σεπτέμβριος

Μακεδονία*: Φτάνουν τα πρώτα ελληνικά ένοπλα σώματα.

Οκτώβριος

13 Οκτωβρίου: Μακεδονία* : Θάνατος του Παύλου Μελά.

- Α' Πανελλήνιο Εκπαιδευτικό Συνέδριο.
- Κωστής Παλαμάς: Η Ασύλευτη ζωή.
- Γρηγ. Ξενόπουλος: Το μυστικό της κοντέσας Βαλέρανας.
- Κωνσταντίνος Καβάφης: Ποιήματα («Περιμένοντας τους βαρβάρους»).
- Γιάννης Βλαχογιάννης: Δημοσιεύει απόσπασμα από το «Αρχαίο του στρατηγού Ιωάννη Μακρυγιάννη» στην εφημερίδα «Ακρόπολις».
- Αλέξανδρος Πάλλης: Μετάφραση της Ιλιάδας.
- Γέννηση Ηλία Βενέζη (φιλολογικό ψευδώνυμο του Ηλία Μέλλου).
- Γέννηση του Κων. Θ. Δημαρά.
- Γέννηση Αιμίλιου Χουρμούζιου.

- Θάνατος Νικηφόρου Λύτρα (1832-1904).
- Θάνατος Εμμανουήλ Ροΐδη (1836-1904).

1905

Φεβρουάριος

20 Φεβρουαρίου: Εκλογική νίκη, με απόλυτη κοινοβουλευτική πλειοψηφία (142 επί συνόλου 235 εδρών), του Θ. Δηλιγιάννη.

Μάρτιος

10 Μαρτίου: Κρήτη*. Κίνημα του Θεοδωρού υπό την ηγεσία του Ελ. Βενιζέλου.

Απρίλιος

14 Απριλίου: Το Σταφιδικό και τα χρέη προς τη Σταφιδική Τράπεζα, συζητούνται στη Βουλή.

Μάιος

31 Μαΐου: Ο Θ. Δηλιγιάννης δολοφονείται στην είσοδο της Βουλής από έναν τρόφιμο χαρτοπαικτικών λεσχών. Ως αιτία αναφέρεται η απόφαση του πρωθυπουργού να κλείσει τις χαρτοπαικτικές λέσχες.

8 Μαΐου: Κυβέρνηση Θεοτόκη, η μακρο-



Ο Γ. Θεοτόκης, πρωθυπουργός στο μεγαλύτερο μέρος της δεκαετίας 1899-1909.



Ο Ελευθέριος Βενιζέλος το 1909 (φωτ.: Ίδρυμα Ιστορίας Ελ. Βενιζέλου).

στο Βουκουρέστι το 1891.

- Ανασκαφές στο Σούνιο. Ανευρίσκονται ένας σχεδόν ανέριος κούρος και η κεφαλή ενός δεύτερου (περ. 7ος αι. π.Χ.).
- Η Βρετανική Αρχαιολογική Σχολή αρχίζει ανασκαφές στο ιερό της Αρτέμιδος Ορθίας, στη Σπάρτη.
- Περικλής Γιαννόπουλος: Νέον πνεύμα.
- Γέννηση Ν. Χατζηκυριάκου - Γκίκα .
- Γέννηση Σωκράτη Καραντινού.
- Γέννηση Εμμανουήλ Κριαρά.
- Γέννηση Ρίτας Μπούμη-Παπά.

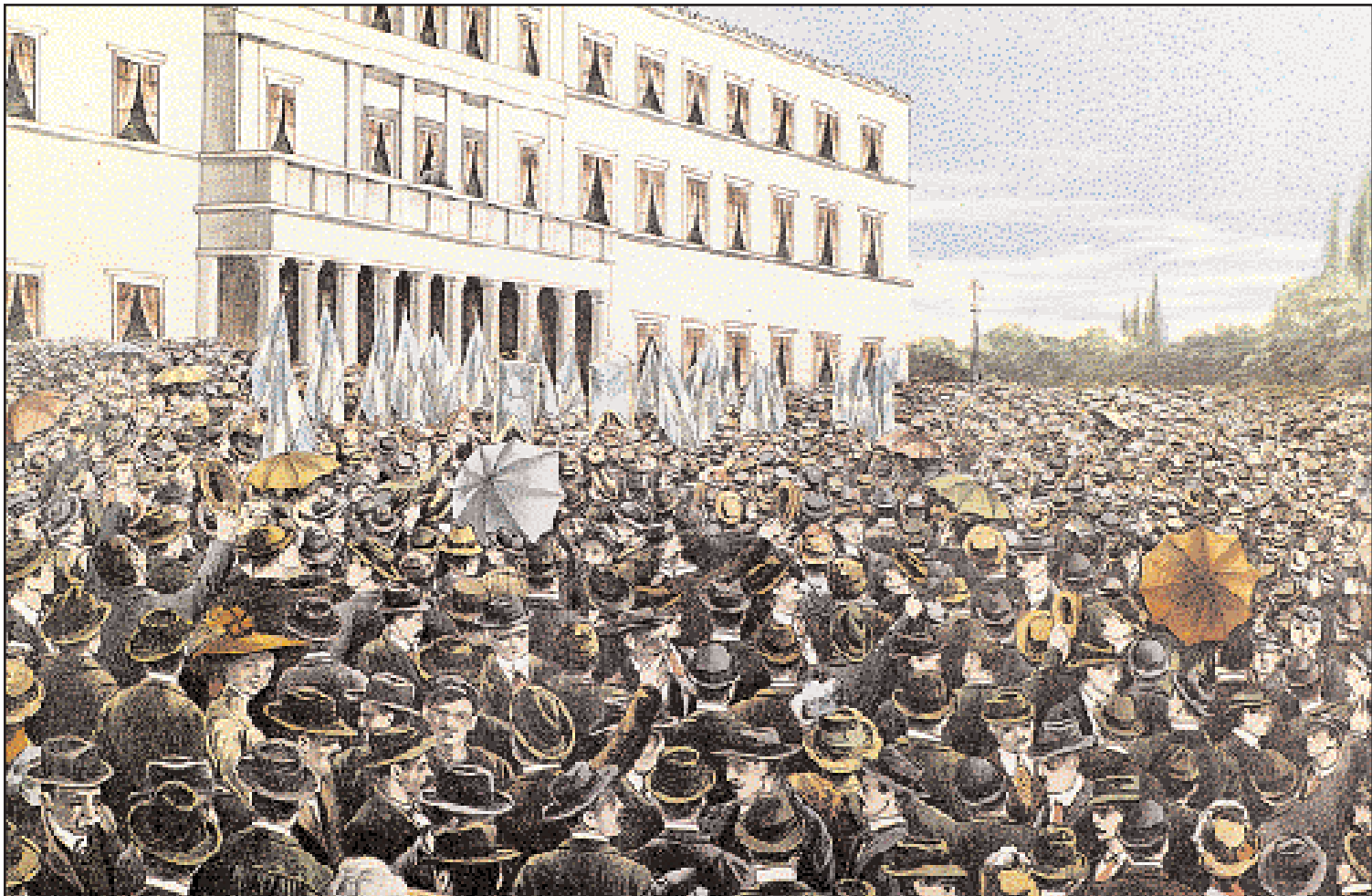
1907

Μακεδονία*: Εντείνεται αγώνας ενα-

σωρινά τις παραστάσεις, λόγω οικονομικών δυσχερειών.

- Ο Α. Κεραμόπουλος ξεκινά τις ανασκαφές στο Κάδμειο, τη μυκηναϊκή ακρόπολη των Θηβών.
- Ξεκινούν οι ανασκαφές στις Φθιώτιδες Θήβες, σημαντική πόλη της πρωτοβυζαντινής περιόδου.
- Ο Γιάννης Βλαχογιάννης εκδίδει τα Απομνημονεύματα του στρατηγού Μακρυγιάννη.
- Κωστής Παλαμάς: Ο Δωδεκάλογος του Γύφτου.
- Αλέξανδρος Πάλλης: Ταμπουράς και κόπανος.
- Ιων Δραγούμης: Μαρτύρων και Ηρώων Αίμα.
- Γεώργιος Σκληρός: Το Κοινωνικόν μας Ζήτημα.

Ο βασιλιάς Γεώργιος απευθύνεται στο λαό της Αθήνας, στο μεγάλο συλλαλητήριο υποστήριξης του «Στρατιωτικού Συνδέσμου», στις 14 Σεπτεμβρίου 1909. Λαϊκή εικόνα (Αθήνα, Εθνικό Ιστορικό Μουσείο).



βιότερη. Θα παραμείνει σχεδόν ματρεατία, έως τις 7 Ιουλίου 1909. Μακεδονία*: Τα ελληνικά ένοπλα σώματα αποκτούν τον έλεγχο στα βιλαέτια Θεσσαλονίκης και Μοναστηρίου.

Νοέμβριος

2 Νοεμβρίου: Κρήτη*: Τετρατίζεται το κίνημα του Θεοτίσου.

- Ιδρύεται το Εμπορικό Επιμελητήριο Πειραιώς .
- Ιδρύεται η Λαϊκή Τράπεζα.
- Ιδρύεται η Αμερικανική Γεωργική Σχολή Θεσσαλονίκης.
- Γρηγόριος Ξενόπουλος: Ο κόκκινος βράχος.
- Γέννηση Γιώργου Θεοτοκά.

1906

Μάρτιος

Μακεδονία*: Φτάνει στη Θεσσαλονίκη

ο αξιωματικός Αθ. Σουλιώτης (ψευδώνυμο Νικολαΐδης). Οργανώνεται οικονομικό μπόϊκοτάζ των βουλγαρικών επιχειρήσεων, δίκτυο παρακολούθησης και σώμα εκτελεστών.

Αύγουστος

Κρήτη*: Στον Γεώργιο Α' το δικαίωμα να ορίζει το πρόσωπο του ύπατου αρμοστή του νησιού.

Σεπτέμβριος

12 Σεπτεμβρίου: Κρήτη*. Παραίτηση του αρμοστή προίγκιπα Γεωργίου. Νέος αρμοστής ο Αλέξανδρος Ζαΐμης.

- Σημαντική ενίσχυση του ελληνικού Πολεμικού Ναυτικού με την αγορά έξι νέων αντιτορπιλικών από τους πόρους του «Ταμείου του Στόλου».
- Μεταφέρεται στην Αθήνα η έδρα της εφημερίδας «Πατρίς» του Σπύρου Σίμου, που είχε ξεκινήσει την έκδοσή της

ντίον των Βουλγάρων κομιτατζήδων.

Ξεκινά η αγροτική αποκατάσταση των προσφύγων από τη Ρουμανία και την Αν. Ρωμυλία.

Μάρτιος

7 Μαρτίου: Δολοφονείται ο Μαρίνος Αντύπας στη Θεσσαλία.

Σεπτέμβριος

Μακεδονία*: Ο Λάμπρος Κορομηλάς ανακαλείται από τη Θεσσαλονίκη μετά από τουρκικές διαμαρτυρίες.

Οκτώβριος

27 Οκτωβρίου: Γενική απογραφή πληθυσμού. Αύξηση του πληθυσμού της χώρας, από την προηγούμενη απογραφή (1896), κατά 198.146, φτάνοντας τα 2.631.952 άτομα.

- Ιδρύεται η Εμπορική Τράπεζα.
- Το Βασιλικό Θέατρο διακόπτει προ-

• Γέννηση Αγγέλου Τερζάκη.

- Θάνατος Κων. Βολανάκη (1839-1907).
- Θάνατος Δημήτριου Βερναρδάκη (1833-1907).

1908

Μάρτιος

20 Μαρτίου: Κρήτη*. Ο Αλ. Ζαΐμης ζητεί την απομάκρυνση των ξένων στρατευμάτων.

Ιούλιος

11 Ιουλίου: Μακεδονία*. Κίνημα νεοτούρκων αξιωματικών (της συγκεντρωτικής εθνικιστικής πτέρυγας «Κομιτάτο για την Ένωση και την Πρόοδο») στη Θεσσαλονίκη. Ανατρέπουν το αυταρχικό σουλτανικό καθεστώς του Αμπντούλ Χαμίτ, και τον υποχρεώνουν να επαναφέρει το Σύνταγμα του 1876. Αναπτειώνονται οι

ελπίδες ελευθερίας όλων των εθνότητων της Μακεδονίας, που όμως σύντομα θα διαφευσθούν.
15 Ιουλίου: Κρήτη*: Αρχίζει η αποχώρηση των ξένων στρατευμάτων.

Σεπτέμβριος

Αναβρασμός στην Ελλάδα και την Κρήτη, όταν η Αυστρία προσαρτά τη Βοσνία-Ερζεγοβίνη, και το νεοσύστατο βουλγαρικό βασίλειο την Ανατολική Ρωμυλία.
24 Σεπτεμβρίου: Κρήτη*: Η Βουλή της Κρητικής Πολιτείας αποφασίζει την κατάλυση των υφιστάμενων αρχών.

Οκτώβριος

15 Οκτωβρίου: Κρήτη*: Η Βουλή κηρύσσει την ανεξαρτησία της νήσου. Η Τουρκία απειλεί με πόλεμο την Ελλάδα.
• Τα δημόσια οικονομικά εμφανίζουν έλλειμμα 9.800.000 δραχμών, για πρώτη φορά ύστερα από μια μεγάλη περίοδο ανάκαμψης.
• Ιδρύεται στην Αθήνα ο «Στρατιωτικός Σύνδεσμος» από αξιωματικούς και υπαξιωματικούς του Στρατού. Συντάσσεται το πρώτο του πρωτόκολλο.
• Ιδρύεται η «Κοινωνιολογική Εταιρεία» με πρωτοβουλία του Αλέξανδρου Δελμούζου.
• Ο Δελμούζος δημοσιεύει στην εφημερίδα «Ακρόπολις» τις απόψεις του για τη μορφωτική αξία της δημοτικής. Λίγους μήνες αργότερα αναλαμβάνει τη διεύθυνση του Ανώτερου Παρθεναγωγείου στο Βόλο και ξεκινά μια προσπάθεια πρότυ-

• Γέννηση Μιχ. Καραγάτση (φιλ. ψευδώνυμο του Δημήτρη Ροδόπουλου).

1909

Ιδρύεται στη Θεσσαλονίκη η σοσιαλιστική εργατική ένωση «Φεντερασίων».

Μάιος

1 Μαΐου: Στη Θεσσαλονίκη, σοσιαλιστές διαφόρων εθνότητων –Ελληνες, Ισραηλίτες, Βούλγαροι, Τούρκοι, κ.ά.– γιορτάζουν την Πρωτομαγιά, διαδηλώνοντας με κόκκινες σημαίες.

Ιούνιος

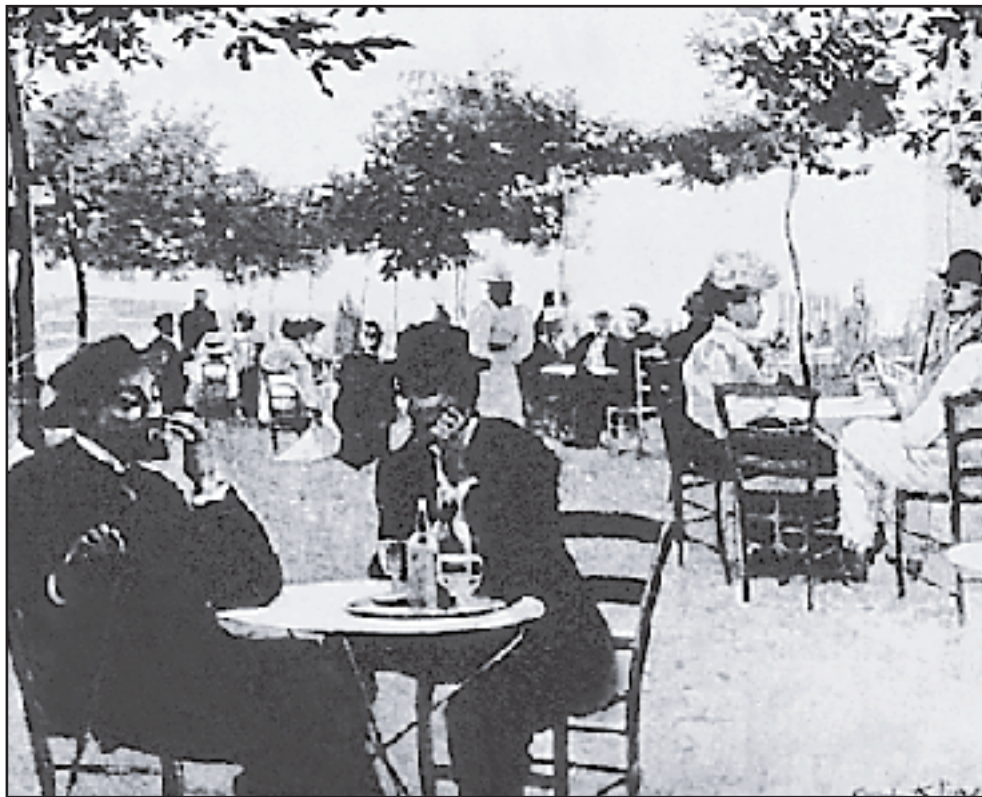
4 Ιουνίου: Συντάσσεται νέο πρωτόκολλο του «Στρατιωτικού Συνδέσμου». Διορίζεται 15μελής επιτροπή με επικεφαλής τον συνταγματάρχη πυροβολικού, Νικόλαο Ζορμπά.
• Παραίτηση της κυβέρνησης Γ. Θεοτόκη, εξαιτίας της αδυναμίας της να σταματήσει τις ενέργειες του «Στρατιωτικού Συνδέσμου».
7 Ιουνίου: Η νέα κυβέρνηση, υπό τον Δ. Ράλλη, δηλώνει πρόθυμη να συμβιβαστεί με τους στρατιωτικούς. Γρήγορα αποδεικνύεται ανίκανη να αντιμετωπίσει την κρίση.

Ιούλιος

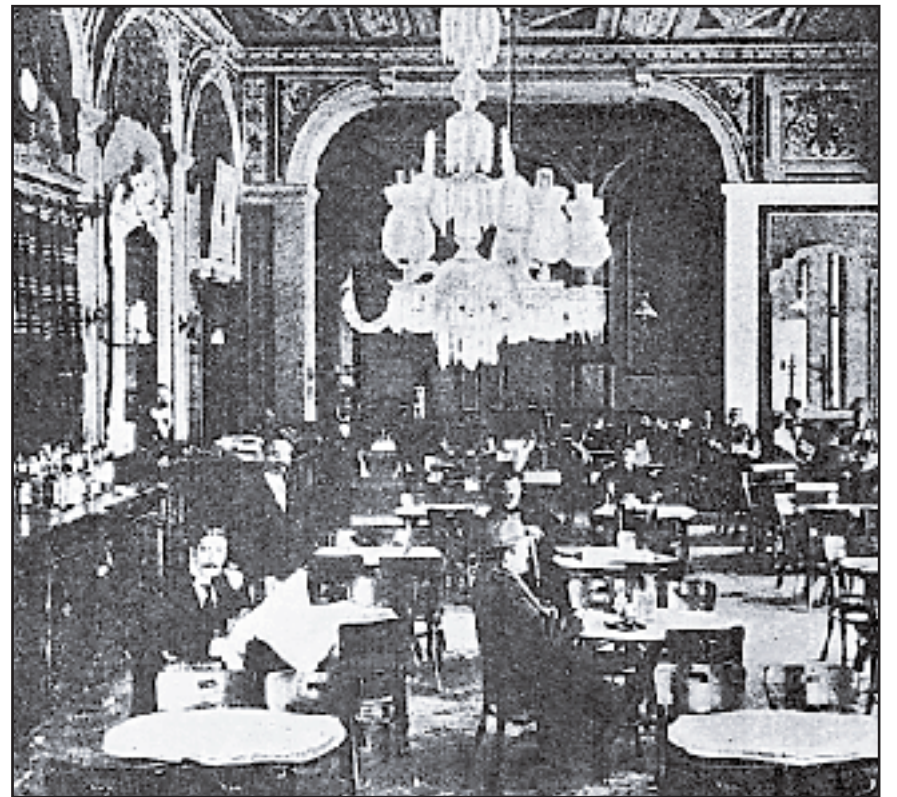
15 Ιουλίου: Κρήτη*: Αποχωρούν και τα τελευταία ξένα στρατεύματα. Υψωση της ελληνικής σημαίας και άρνηση υπο-



Αθήνα. Η τελετή έναρξης της Μεσο-Ολυμπιάδας του 1906, στο Καλλιμάρμαρο (Αρχείο: «Μικρός Ρωμηός»).



Σκηνή από το υπαίθριο καφενείο στο Ζάππειο, στο γύρισμα του αιώνα (G. Horton, «Modern Athens», London, 1902).



Η μεγάλη σάλα του «Ζαχαράτου» στην πλατεία Ομονοίας, παραμονές του 20ού αιώνα (Αρχείο Γ. Παπακώστα).

πης εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης.
• Ιδρύεται στο Βόλο ο πανεργατικός σύνδεσμος «Η Αδελφότης».
• Το Βασιλικό Θέατρο, αφού πρόσφερε στο αθηναϊκό κοινό 140 έργα, τα περισσότερα από τα οποία κλασικά, κλείνει χρεοκοπημένο τον Απρίλιο.
• Ελισσαίος Γιαννίδης: Γλώσσα και ζωή.
• Γέννηση Κάρουλου Κουν.

στολής της, παρά την αντίδραση της Τουρκίας.
Αύγουστος
12 Αυγούστου: Επιχείρηση σύλληψης των αξιωματικών του «Στρατιωτικού Συνδέσμου». Οι περισσότεροι διαφεύγουν.
14-15 Αυγούστου: Τη νύχτα της 14ης προς την 15η, εκδηλώνεται στρατιωτικό

κίνημα στο Γουδί. Κύρια αιτήματα: εκτεταμένες μεταρρυθμίσεις στη δημόσια διοίκηση, την Οικονομία, τη Δικαιοσύνη και στη διοίκηση των Ενόπλων Δυνάμεων. Οι αξιωματικοί του «Συνδέσμου» απαιτούν άμεση παραίτηση της κυβέρνησης Ράλλη και παύση κάθε ανάμιξης των πριγκίπων στα του στρατεύματος.
18 Αυγούστου: Κρήτη*: Παραίτηση της

Εκτελεστικής Επιτροπής. Αναγκαστική υποστολή της ελληνικής σημαίας.
28 Αυγούστου: Ο Γεώργιος Α', αποδεχόμενος σχετικό αίτημα του «Στρατιωτικού Συνδέσμου», ορίζει κυβέρνηση υπό τον Κυριακούλη Μαυρομιχάλη.
Σεπτέμβριος
14 Σεπτεμβρίου: Παλλαϊκό συλλαλητή-



10.000 τόννων – το «Γεώργιος Αβέρωφ» θα παραδοθεί το 1911.

Δεκέμβριος

Το δημόσιο έλλειμμα αγγίζει τα 14 εκατομμύρια δραχμές. Κύριος λόγος οι στρατιωτικές δαπάνες.

28 Δεκεμβρίου: Ο Ελ. Βενιζέλος φθάνει στην Αθήνα. Αποποιείται την προσφορά του «Συνδέσμου» να αναλάβει την πρωθυπουργία για να μην καταστεί όμηρος των στρατιωτικών. Προτείνει αντικατάσταση της κυβέρνησης Μαυρομμάλη, διάλυση του «Συνδέσμου» και διενέργεια εκλογών για τη σύγκληση Αναθεωρητικής Συνταγματικής Συνέλευσης.

Η πρόταση υιοθετήθηκε από τον βασιλιά και τους πολιτικούς αρχηγούς και επικυρώθηκε σε Συμβούλιο του Στέμματος στις 16 Ιανουαρίου 1910. Μαζί με τη νέα δεκαετία ανέτειλε το άστρο του Βενιζέλου και το σύγχρονο ελληνικό κράτος.

- Ιδρύεται η Ελληνική Λαογραφική Εταιρεία, η οποία εκδίδει το περιοδικό «Λαογραφία».
- Αρχίζουν να λειτουργούν τα πρώτα κινηματοθέατρα στην Αθήνα.
- Ιδρυση της Ιταλικής Αρχαιολογικής Σχολής Αθηνών. Σημαντικότερες ανασκαφές της: στη Λήμνο και στην Κρήτη – Γόρτυνα, Αγία Τριάδα, Φαιστό.
- Αγγελος Σικελιανός: Ο Αλαφροίσκιωτος.
- Ιωάννης Πολέμης: Το παλιό βιολί.

Ενθύμιον 1900–1910

Στα πρώτα χρόνια του αιώνα, η μικρή Αθήνα ονειρευόταν το μέλλον της. Η αύρα της έχει αφήσει τα χνάρια της σε μπαούλα, σε κοριτσιίστικα λευκώματα και κιτρινωμένα σημειωματάρια. Μια γκαρνταρόμπα από τις ημέρες που φυλλορρόθησαν και «παρήλθον», μια ιστορία με ράφρες, καπελούδες, κρυφές ματιές, ανομολόγητους έρωτες, κοινωνική ετικέτα. Μα, πίσω απ' όλα αυτά, η ρομαντική Αθήνα μετρούσε μέρα τη μέρα τη ζωή της.

Με τα πρώτα αυτοκίνητα, τα ιππήλατα τραμ, τις λατέρνες. Είναι η εποχή που τα παιδιά πηγαίνουν στο σχολείο με τα πόδια, η δεκαετία των «πρώτων» Αθηναίων καλλονών, που ανασήκωναν τον ποδόγυρο για να αποφύγουν τη λάσπη και σκίαζαν το πρόσωπο για να το διατηρήσουν λευκό...

Στις μέρες του Γεωργίου του Α', η Αθήνα, δίχως να το ξέρει, ζει το τελευταίο γαλήνιο κεφάλαιο της ιστορίας της πριν από τους πολέμους. Για τα ευρωπαϊκά δεδομένα είναι πόλη «επαρχιακή», οι πάντες γνωρίζουν τους πάντες, καπέλα ανασηκώνονται σε αλληπάλληλες χαρτετούρες, οι πλανόδιοι διαλαλούν την πραγματεία τους. Είναι μια χαριτωμένη πολιτεία, με λίγες υποδομές, μεγάλες φιλοδοξίες, μια φραγκαλοεβαντίνα αστή και μια ανατολίτισσα ευρωπαϊά. Ήδη από το 1900, οι πιο εύποροι Αθηναίοι κυκλοφορούσαν με τα πρώτα αυτοκίνητα που φόβιζαν τα άλογα και τους διαβάτες, αλλά προξενούσαν βλέμματα ζήλιας και θαυμασμού.

Το 1902 ο ατμοκίνητος σιδηρόδρομος γίνεται ηλεκτροκίνητος. Το 1907 ηλεκτροφωτίζονται οι πλατείες Ομόνοιας και Συντάγματος και κεντρικοί δρόμοι της Αθήνας. Ένα χρόνο αργότερα κάνουν την εμφάνισή τους τα πρώτα ηλεκτρικά τραμ. Τότε λειτουργεί και το πρώτο τηλεφωνικό κέντρο της Αθήνας με 200 όλους κι όλους συνδρομητές.

Οι... νεωτερισμοί που εισβάλλουν από την Ευρώπη, σκανδαλίζουν. Παρ' όλα αυτά οι κομψευόμενες Αθηναίες επιδεικνύουν τις καπελίνες και τα παρασόλια τους, τα μακριά φορέματα και τη σφιχτή μέση-δαχτυλίδι, στου «Γιαννάκη» και στο «Ντορέ». Οι συνοδοί τους, οι Αθηναίοι δανδήδες, όταν δεν ήταν ένστολοι, φορούσαν εξίσου... άβολα ρούχα: οριγυτό παντελόνι, καλτσοδέτες, ψηλό κολλάρο, γιλέκο με χρυσή αλυσίδα, μπρελόκ με φωτογραφία, γκέτες, ημίψηλο καπέλο, μπαστούνι. Και οβάλ γυαλιά «pince-nez».

Η μόδα ήταν προνόμιο των λίγων ευκατάστατων αστών. Οι περισσότεροι βολεύονταν όπως-όπως. Μεταποιήσεις, αποφόρια, δανεικά, νοικιαζόμενα κοστούμια. Τα φιγουρίνα από το Παρίσι τα κορνίζωναν στα ραφεία, αλλά ποιος είχε μυαλό και χρήματα για τέτοια; Η Ελλάδα, απομονωμένη από την Ευρώπη, ζούσε περισσότερο με το όνειρο της Δύσης παρά με τα αξεσουάρ της.

Εκείνα τα χρόνια, η γυναίκα στην Ευρώπη άρχισε να ψελλίζει τα πρώτα αποχαιρετιστήρια λόγια στον στενό δυνάστη της, τον κορσέ! Στην Ελλάδα φθάνει μόνο ο απόηχος, μακρινός και αυτός. Λίγες Αθηναίες ταξίδευαν τότε στη Δυτική Ευρώπη. Η επαφή με το εξωτερικό διατηρείτο συχνά μέσα από συγγενείς στην Πόλη ή την Αλεξάνδρεια.

Στη Δύση το 1900 σημειώνεται η έκρηξη της υψηλής ραπτικής που στην Ελλάδα δεν έγινε και τόσο αισθητή. Ο Πολ Πουαρέ ήταν ο σχεδιαστής που απελευθέρωσε το γυναικείο σώμα. Η μικρή, συντηρητική Αθήνα ψυχανεμζόταν τις αλλαγές, αλλά δίσταζε να τις υιοθετήσει. Στις πρώτες αμήχανες διαφημίσεις της εποχής, διαβάζουμε, ωστόσο, για τα «ωραιότερα παριζιάνικα μοντέλλα» στον οίκο Κοντούζογλου στην Κλειτίου 6, και τα πιο σικ καπέλα: «μία επίσκεψις θα σας καταπλήξει».

Μεγάλα καπέλα άρχισαν να εμφανίζονται στους δρόμους της Αθήνας και ονομαστή έχει μείνει η promenade στη λεωφόρο

Αμαλίας, κάτω από την αλέα με τις αγριοπιπεριές. Χρειαζόταν, όμως, προσοχή. Ήταν μεγάλη προσβολή να πουν μια κοπέλα «φτιασιδωμένη». Οι Ελληνίδες έψαχναν τρόπο για να κοκκινίσουν τα μάγουλά τους, να προμηθευτούν πούδρα από ρυζάλευρο...

Οι καλλονές της εποχής έχουν διασωθεί σε οικογενειακά λευκώματα από χοιρό χαρτόνι και αποξηραμένα άνθη απ' τις αυλές της Αθήνας. Κοιτάζουν το φακό με συστολή και φιλαρέσκεια μαζί, σαν να προκαλούν το χρόνο να τρέξει πιο γρήγορα αλλά να τις αφήσει ανέγγιχτες. Εμεινε μονάχα μια γλυκιά μελαγχολία. Να πέρασαν άραγε καλά;

Σάντυ Τσαντάκη



Η πλατεία Ομόνοιας και η αρχή της οδού 3ης Σεπτεμβρίου, με το «Ζυθοπωλείον Ζαχαράτου» και το «Καφενείον Ζαχαράτου-Καπερώνη» (Συλλογή Αντώνη Μαίλλη).

ριο στην Αθήνα υπέρ του «Συνδέσμου».

Οκτώβριος

Ο «Στρατιωτικός Σύνδεσμος» καλεί από την Κρήτη τον Ελ. Βενιζέλο να αναλάβει τη διακυβέρνηση της Ελλάδας.

Νοέμβριος

Η κυβέρνηση Μαυρομμάλη, αποφασίζει την παραγγελία ενός θωρηκτού

- Γρηγόριος Ξενόπουλος: Στέλλα Βιολάντη.
- Πηνελόπη Δέλτα: Για την πατρίδα.
- Κ. Χατζόπουλος: Ο πύργος του Ακροπόταμου.
- Γέννηση Γιάννη Ρίτσου.
- Γέννηση Παντελή Πρεβελάκη.
- Θάνατος Σπήλιου Πασαγιάννη (1874-1909).



Του **Κωνσταντίνου Σβολόπουλου**

Καθηγητή Πανεπιστημίου Αθηνών

Το Κρητικό ζήτημα, αναπόσπαστο μέρος, συχνά σημείο αιχμής του όλου Ανατολικού ζητήματος στην ευρύτερη διάρκεια του ΙΘ' αιώνα, προσέγγισε στην τελική λύση του, όταν το 1897 τα μέλη της Ευρωπαϊκής Συμφωνίας –οι έξι Μεγάλες Δυνάμεις της εποχής– επέβαλαν στην Τουρκία, να εκχωρήσει τα κυριαρχικά της δικαιώματα, διατηρώντας την φιλή μόνο επικυριαρχία και εγγυήθηκαν συλλογικά την εφαρμογή καθεστώτος αυτόνομου, υπό την προστασία τους, ορίζοντας ως ύπατο αρμοστή το δευτερότοκο γιο του βασιλέα των Ελλήνων.

Στη βασική σύστασή του, το καθεστώς της αυτονομίας χαρακτηριζόταν από την πολλαπλότητα και, συχνά, τη σύγχυση στον καθορισμό της λειτουργίας των κύριων θεσμικών οργάνων του, μονομερών και συλλογικών, τοπικών και διεθνών. Στο ίδιο πρόσωπο του ύπατου αρμοστή, συνεκτικού δεσμού με το εθνικό κέντρο, συγκροτούν η ιδιότητα του εντολοδόχου του κρητικού λαού και του εκπροσώπου των Προστατριών Δυνάμεων, του φορέα δηλαδή εθνικών διεκδικήσεων και του εγγυητή διεθνών δεσμεύσεων. Οι μοιραίες αυτές αντιφάσεις και οι αναπόφευκτες δυσλειτουργίες στο επίπεδο των θεσμών έμελλε να συναρτηθούν και με βαθύτερες εγγενείς αδυναμίες με έκδηλο τον αντίκτυπο στο πεδίο της διοικητικής οργάνωσης και της παραγωγικής ανάπτυξης. Υπό τις συνθήκες, αυτές, εντεινόταν η αίσθηση της προσωρινότητας και η εμμονή των κατοίκων της Μεγαλονήσου στην άμεση ικανοποίηση του ενωτικού αιτήματος.

Ευαίσθητη μεσογειακή ισορροπία

Η αρνητική εντούτοις αυτή συγκυρία, ενώρις έκδηλη, δεν έμελλε να οδηγήσει τις Προσάτριες Δυνάμεις στην επαναθεώρηση του καθεστώτος της αυτονομίας. Το Κρητικό ζήτημα παρέμενε αναπόσπαστα δεδομένο με το περίπλοκο Ανατολικό ζήτημα, ενταγμένο ακόμη στο δίκτυο και της ευαίσθητης μεσογειακής ισορροπίας. Η στρατηγική θέση του νησιού, ιδιαίτερα το λιμάνι της Σούδας, δεν είχε παύσει να κεντρίζει το ενδιαφέρον, τόσο των ισχυρών δυτικών ναυτικών δυνάμεων όσο και αυτών των Κεντρικών Αυτοκρατοριών, και ακόμη περισσότερο της Ρωσίας. Ανταγωνιστικές πιέσεις και αλληλοσυγκρουόμενες βλέψεις και συμφέροντα συνέχονταν με τη διαμόρφωση, ρευστή και αυτή, θέσεων κατά κανόνα αντιθετικών μεταξύ των ίδιων των εγγυητριών κυβερνήσεων.

Παράλληλα, ενώ η Πύλη ενέμενε σταθερά στην ανθροπική στάση της, τα γειτονικά βαλκανικά κράτη αξίωναν ανάλογες εδαφικές ικανοποιήσεις, σε αντιστάθμισμα μιας ενδεχόμενης προσάρτησης της Κρήτης στην Ελλάδα. Υπό τις συνθήκες αυτές, η εμμονή των ευρωπαϊκών κυβερνήσεων στην αρχή του status quo έτεινε να αποτελέσει την ασφαλιστική δικλείδα, τόσο για την αλληλοεξισορρόπηση των δικών τους βλέψεων όσο και για τη διατήρηση της εύθραυστης βαλκανικής ισορροπίας.

Το εθνικό κέντρο

Απέναντι στην αρνητική αυτή στάση της Ευρώπης, η Αθήνα, ως εθνικό κέντρο, δεν διέθετε τα απαιτούμενα ισχυρά μέσα διπλωματικής πίεσης. Οι σύντομες προσπάθειες του ίδιου του ύπατου αρμοστή πρίγκιπα Γεωργίου προς την κατεύθυνση των Προστατριών Δυνάμεων, δεν είχαν αποφέρει αποτέλεσμα ως τα τέλη του 1904, παρά τον διακανονισμό ειδικότερων μόνων εκκρεμοτήτων και την πρόβλεψη επιμέρους διευκολύνσεων, ανίκανων να ανταποκριθούν στο γενικότερο αίτημα της κοινής γνώμης για ολοκλήρωση της εθνικής χειραφέτησης. Το γεγονός αυτό επέ-

τεινε την εσωτερική κρίση, η οποία σοβούσε από τον πρίγκιπα είχε, τον Απρίλιο του 1901, απολύσει τον Ελευθέριο Βενιζέλο, σύμβουλο επί της Δικαιοσύνης, «επειδή όλως αναρμοδίως υπεστήριξε γνώμας επί σπουδαιότατου ζητήματος αντιθέτους προς το φρόνημα και την εντολήν [του]».

Πράγματι, ο φιλελεύθερος νέος πολιτικός είχε εισηγηθεί, αντί της Ένωσης, την άμεση εξασφάλιση της οποίας έκρινε αδύνατη, την ολοκλήρωση του καθεστώτος της αυτονομίας, σε εφαρμογή του Συντάγματος και σύμφωνα με τις υποσχέσεις των Δυνάμεων. Η επιλογή αυτή θα συντελούσε, κα-

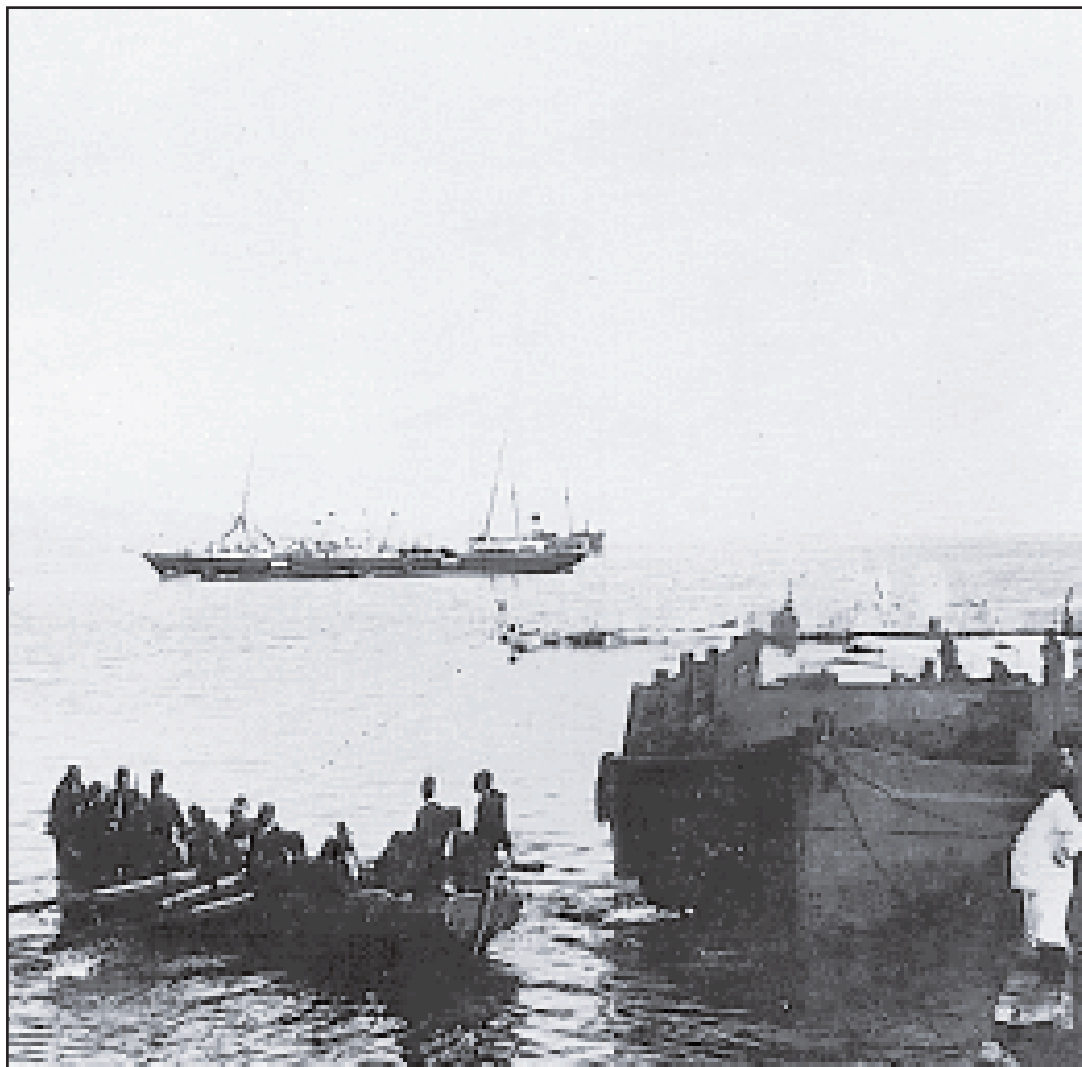
τά την άποψη του, στην προαγωγή των εθνικών συμφερόντων στο εξωτερικό και στην κατοχύρωση της αυτοδιοίκησης στο εσωτερικό της Μεγαλονήσου, μετά τη διοργάνωση πολιτοφυλακής και την αποχώρηση των διεθνών στρατευμάτων, και θα άνοιγε την προοπτική για μια λύση α-



Το Κρητικό Ζήτημα



Κρητικοί επαναστάτες
στους Κάμπους Κυδωνίας, 1898.



Ο τουρκικός στρατός εγκαταλείπει την Κρήτη. Σούδα, 1898.

νάλογη με την αντίστοιχη της Ανατολικής Ρωμυλίας, διασφαλίζοντας την πορεία προς την Ένωση με την Ελλάδα.

Θέρισο, 1905

Όταν, με την πάροδο του χρόνου, οι διπλωματικές ενέργειες του ύπατου αρμοστή δεν αποδώσουν καρπούς, ο φιλελεύθερος ηγέτης θα επανεμφανιστεί δυναμικά στο προσκήνιο, το Μάρτιο του 1905, στο Θέρισο, επικεφαλής ένοπλης εξέγερσης, στο όνομα της ανάγκης για ριζική μεταβολή της εσωτερικής διακυβέρνησης, άκρως συντηρητικής, και, ταυτόχρονα, για ικανοποίηση του ενωτικού αιτήματος.

Μεθοδευμένη με επιτηδειότητα και ευελιξία, η επαναστατική αυτή κίνηση του Βενιζέλου θα αποφέρει θετικούς καρπούς για τον ίδιο αλλά και για τη Μεγαλόνησο. Η συγκρότηση διεθνούς εξεταστικής επιτροπής «επιφορτισμένης να αναζητήσει αιτίες της κρίσεως, να μελετήσει τας διοικητικές και οικονομικές συνθήκες και να διατυπώσει τας απόψεις της επί των ελεγχτέων μεταρρυθμίσεων», θα οδηγήσει στη νέα διαρρύθμιση, τόσο των όρων

της εσωτερικής διακυβέρνησης όσο και της διεθνούς θέσης της Κρητικής Πολιτείας: δημιουργία κρητικής πολιτοφυλακής υπό την εποπτεία πρώην στελεχών του ελληνικού στρατού, αναθεώρηση του Συντάγματος, εκχώρηση στον Έλληνα βασιλέα του δικαιώματος να διορίζει τον ύπατο αρμοστή. Σε εφαρμογή του σχετικού όρου, ο Γεώργιος Α΄ θα διορίσει, τον Αύγουστο του 1906, τον Αλέξανδρο Ζαΐμη, σε αντικατάσταση του δευτερότοκου γιου του, πρίγκιπα Γεωργίου.

Καίρια τομή στην πορεία του εθνικού ζητήματος προς την τελική λύση του, η σύσφιξη των διακρατικών δεσμών της αυτόνομης Κρήτης με το ελεύθερο βασίλειο θα λειτουργήσει σε ευθεία συνάρτηση με τη βαθμιαία απαλλαγή του αυτόνομου καθεστώτος από τα δεσμά του διεθνούς ελέγχου. Συγκεκριμένα, οι Προστάτριες Δυνάμεις θα αποσύρουν, στις 15 Ιουλίου 1909, και τα τελευταία αγήματά τους. Η εξέλιξη όμως αυτή δεν θα αποδώσει αυτόματα στον κρητικό λαό, όπως είχε υποθέσει ο Ελ. Βενιζέλος, τη δυνατότητα να καθορίσει εφεξής αυτόβουλα την πορεία του. Η ανασταλτική παρεμβολή των ευρωπαϊκών κυβερνήσεων στην επιβολή της θέλησής του για Ένωση με την Ελλάδα επι-

Χρονολόγιο

Στην εκπνοή του 19ου αιώνα, η Κρήτη αναγνωρίζεται ως αυτόνομη πολιτεία υπό την προστασία των Μεγάλων Δυνάμεων, που το Δεκέμβριο του 1898, διορίζουν ύπατο αρμοστή του νησιού τον πρίγκιπα Γεώργιο, δευτερότοκο γιο του Γεωργίου Α΄ της Ελλάδας.

1899, 16 Φεβρουαρίου: Η Κρητική Πολιτεία αποκτά Σύνταγμα. Στις 29 του ίδιου μήνα σχηματίζεται η πρώτη κυβέρνηση. Υπουργός (σύμβουλος επί της Δικαιοσύνης) αναλαμβάνει ο Ελευθέριος Βενιζέλος.

1901

Ανανεώνεται για μια πενταετία η θητεία του αρμοστή πρίγκιπα Γεωργίου. **22 Φεβρουαρίου:** Ο Ελ. Βενιζέλος αναπτύσσει στο Ηγεμονικό Συμβούλιο τις απόψεις του για την ένωση. Θεωρεί ότι, λόγω της στρατηγικής σημασίας του νησιού, οι ισχυροί της Ευρώπης δεν επιθυμούν την ένωση. Εισηγείται τη λύση της πλήρους αυτονομίας, με αποχώρηση των ξένων στρατευμάτων. Με τη διοίκη-

σή της στελεχωμένη από Έλληνες και το στρατό οργανωμένο από Έλληνες αξιωματικούς, η Κρήτη, ελεύθερη πλέον να αναπτύξει τις σχέσεις της με την Ελλάδα, θα προχωρήσει, μόλις το επιτρέψουν οι συνθήκες, στην ένωση. Ο Γεώργιος, αντίθετα, πιστεύει ότι μπορεί, χάρη στους συγγενικούς του δεσμούς με τους εστεμμένους της Ευρώπης, να επιτύχει την άμεση ενσωμάτωση. Ο Βενιζέλος, δημοσιεύει τις απόψεις του στον αθηναϊκό Τύπο. Επέρχεται ρήξη. Ο ύπατος αρμοστής απολύει τον σύμβουλό του επί της Δικαιοσύνης. Ο Βενιζέλος τίθεται επικεφαλής των δυσαρεστημένων από τους χειρισμούς του Γεωργίου.

1905

10 Μαρτίου: Ο Βενιζέλος, επικεφαλής 600 ένοπλων, ξεκινά, στο χωριό Θέρισο, επαναστατικό κίνημα. Ο αρμοστής δεν επιλέγει τη βία αναμέτρηση. Οι Δυνάμεις ενθαρρύνουν την πολιτική διευθέτηση της κρίσης.

15 Ιουλίου: Ο Βενιζέλος απορρίπτει

συμβιβαστική πρόταση της Κρητικής Συνέλευσης.

30 Ιουλίου: Οι πρόξενοι των Δυνάμεων κηρύσσουν στρατιωτικό νόμο.

2 Νοεμβρίου: Συνάντηση του Βενιζέλου με τους προξένους. Υπογράφεται πρωτόκολλο τετραμίσου του κινήματος.

1906

Φεβρουάριος: Διεθνής επιτροπή αναλαμβάνει να εξετάσει επιτοπίως το ζήτημα και να συντάξει έκθεση.

23 Ιουλίου: Επιδίδεται στον αρμοστή το κείμενο της νέας ρύθμισης: ίδρυση κρητικής πολιτοφυλακής, αναθεώρηση του Συντάγματος, αποχώρηση των ξένων στρατευμάτων.

14 Αυγούστου: Οι Μεγάλες Δυνάμεις εκχωρούν στον βασιλιά της Ελλάδας το δικαίωμα να ορίζει τον ύπατο αρμοστή.

12 Σεπτεμβρίου: Ο πρίγκιπας Γεώργιος, ύστερα από υπόδειξη του πατέρα του, υποβάλλει την παραίτησή του και αναχωρεί από την Κρήτη.

18 Σεπτεμβρίου: Φθάνει στο νησί ο νέος ύπατος αρμοστής Αλέξανδρος Ζαΐμης.

1908

20 Μαρτίου: Ο Αλ. Ζαΐμης ζητεί την εκκένωση της Κρήτης από τα ξένα στρατεύματα, όπως προέβλεπε η ρύθμιση του 1906.

15 Ιουλίου: Αναχωρούν οι πρώτοι ξένοι στρατιώτες.

Σεπτέμβριος: Αναβρασμός σε Ελλάδα και Κρήτη όταν η Αυστρία προσαρτά τη Βοσνία και την Ερζεγοβίνη, και η Βουλγαρία την Ανατολική Ρωμυλία. Η Κρητική Συνέλευση αποφασίζει, με την ενθάρρυνση του Έλληνα πρωθυπουργού Γ. Θεοτόκη, την κατάλυση της υφιστάμενης τάξης και την εκλογή 5μελούς Εκτελεστικής Επιτροπής, που αναλαμβάνει να κυβερνήσει το νησί στο όνομα του βασιλιά της Ελλάδας.

Οκτώβριος: Η συνέλευση κηρύσσει την ανεξαρτησία της Κρήτης και την ένωση. Η Τουρκία απειλεί την Ελλάδα με πόλεμο. Ο πρωθυπουργός Δ. Ράλλης δηλώνει ότι η χώρα θα σεβαστεί τις αποφάσεις των Μ. Δυνάμεων.

1909

15 Ιουλίου: Αποχωρούν από την Κρήτη και τα τελευταία ξένα στρατεύματα. Οι Κρήτες υψώνουν την ελληνική σημαία στην είσοδο της Σούδας και στα δημόσια κτίρια. Η Τουρκία αντιδρά με οργισμένο διάβημα, αλλά ο Βενιζέλος, υπεύθυνος εξωτερικών υποθέσεων της Εκτελεστικής Επιτροπής, αρνείται να υποστεί τη σημαία.

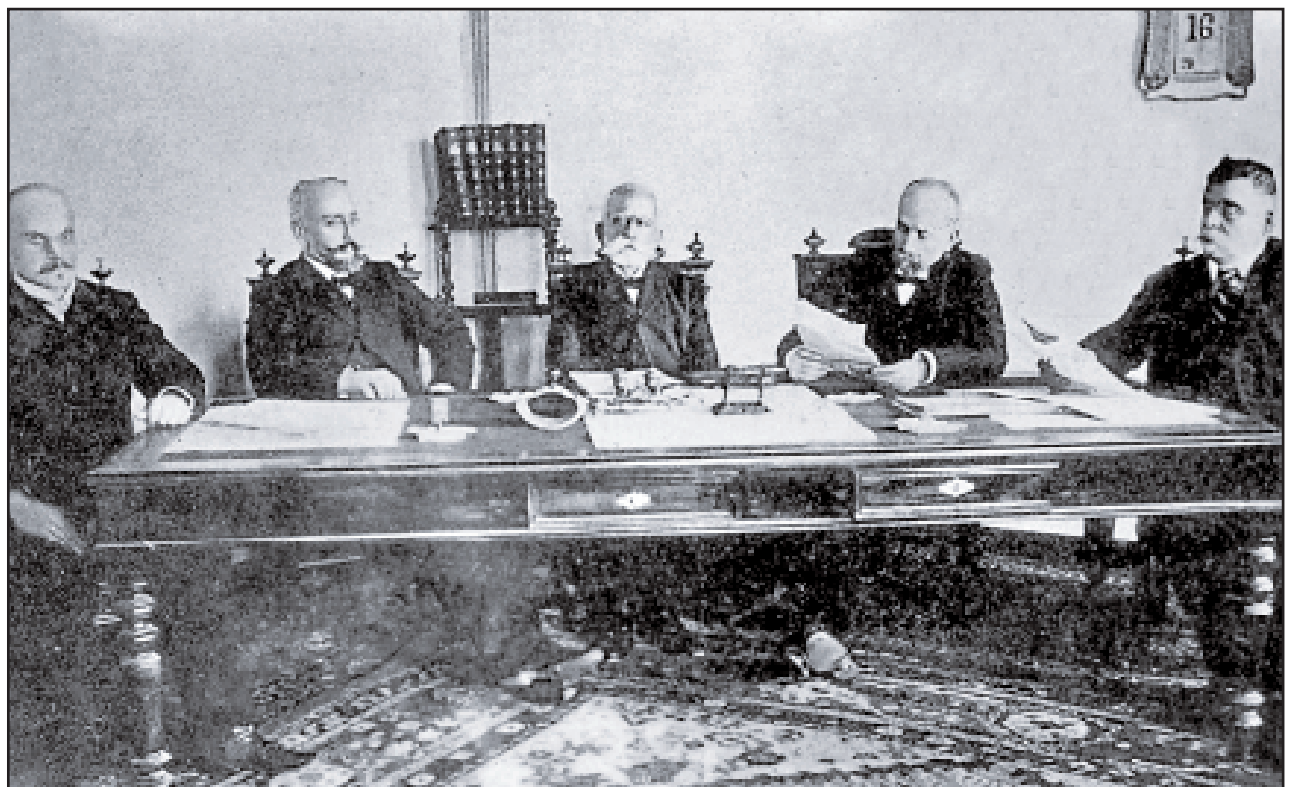
18 Αυγούστου: Παραίτηση της Εκτελεστικής Επιτροπής. Αγχημα των μεγάλων δυνάμεων αποβιβάζεται και υποστέλλει τη σημαία.

Τέσσερις μέρες νωρίτερα, στην Αθήνα, τη νύχτα της 14ης Αυγούστου 1909, το κίνημα στο Γουδί δρομολογούσε εξελίξεις που έμελλε να αποδειχθούν καθοριστικές για ολόκληρο τον ελληνισμό.

Κ.Γ.-Ν.ΣΤ. 



Ο ύπατος αρμοστής πρίγκιπας Γεώργιος με τους ναυάρχους των Μεγάλων Δυνάμεων.



1908: η Εκτελεστική Επιτροπή Κρήτης: Μ. Πετυχάκης, Ελ. Βενιζέλος, Α. Μιχελιδάκης, Εμμ. Λοιάδης, Χ. Πωλογεώργης.

βεβαίωσε ότι, πέρα από τις συμβατικές διατάξεις του διεθνούς καθεστώτος της αυτονομίας, ο γενικότερος συσχετισμός των διπλωματικών δυνάμεων στο χώρο των ελληνικών συμφερόντων δεν επέτρεπε τη θετική προώθηση των εθνικών θέσεων.

Η αρνητική αυτή διεθνής συγκυρία είχε γίνει ήδη έκδηλη όταν, τον Οκτώβριο του 1908, δεν επιτεύχθηκε η ικανοποίηση του ενωτικού αιτήματος των Κρητών, παράλληλα με την ανακήρυξη της Βουλγαρίας

σε ανεξάρτητο βασίλειο και την προσάρτηση της Βοσνίας – Ερζεγοβίνης στην Αυστροουγγαρία.

Στις 18 Αυγούστου του 1909, η καταβίβαση από μικτό άγχημα των Προστατιών Δυνάμεων της Ελληνικής σημαίας, η οποία είχε ανυψωθεί με απόφαση της Κρητικής Βουλής στον λιμενοβραχίονα των Χανίων, θα υπογραμμίσει την αδήριτη αυτή πραγματικότητα. Η αναγκαστική υποταγή των ίδιων των Κρητών αλλά και της ελληνικής κυβέρνησης στα διεθνή κελύ-

σματα αντανάκλουσε το δραματικό αδιέξοδο όπου είχε ήδη περιέλθει η εθνική υπόθεση.

Η τελική και οριστική λύση του Κρητικού ζητήματος δεν θα επιτευχθεί παρά μόνον όταν, στη διάρκεια του Α΄ Βαλκανικού πολέμου, το 1912, ο ελληνικός Στόλος, κυρίαρχος απ' άκρου σ' άκρον στο Αιγαίο, καταλάβει τη Μεγαλόνησο, εκπληρώνοντας τον διακαή πόθο των κατοίκων της: την ενσωμάτωση στον κορμό της ελεύθερης Ελλάδας.

Του **Βασίλη Γούναρη**

Δρ. Ιστορίας, επιστημονικού συνεργάτη
του Μουσείου Μακεδονικού Αγώνα

Η Ελληνική ένοπλη παρέμβαση στη Μακεδονία την πρώτη δεκαετία του 20ού αιώνα δεν αποτελούσε καινοφανή επιλογή των Αθηνών. Η περιοχή βρισκόταν ανέκαθεν στο πλαίσιο της Μεγάλης Ιδέας, περισσότερο όμως στη θεωρία παρά στην πράξη. Μετά την ηρωική αλλά αποτυχημένη συμμετοχή των Μακεδόνων αρματωλών στην Ελληνική Επανάσταση, η Μακεδονία για δεκαετίες βρέθηκε αποκομμένη από το ελληνικό βασίλειο. Η γεωγραφική απόσταση ήταν ένα σοβαρό εμπόδιο επικοινωνίας, αλλά δεν ήταν το μόνο. Η Αθήνα είχε να αντιμετωπίσει επί του θέματος προβλήματα πολύ μεγαλύτερα και ουσιαστικότερα από αυτό.

Αρνητικές συγκυρίες

Το πρώτο πρόβλημα ήταν η αρνητική διπλωματική συγκυρία, και όσοι είχαν διαφορετική γνώμη είχαν αρκετές ευκαιρίες να το αντιληφθούν. Οι επαναστατικές κινήσεις του 1839-40, 1854 και 1866, των Μακεδόνων προσφύγων που ζούσαν στο ελληνικό βασίλειο –παλαιάμαχοι καπεταναίοι, ρομαντικοί επαναστάτες και ακόμη περισσότεροι κλεφταρματολοί– κατέληξαν όλες σε αποτυχία. Είχε εκτιμηθεί λανθασμένα ότι η Ελλάδα μπορούσε να εκβιάσει την επέκτασή της στη Μακεδονία παρεμβαλλόμενη στις εκάστοτε κρίσεις (Τουρκοαγυπτιακός Πόλεμος, Κριμαϊκός Πόλεμος, Κρητική Επανάσταση) με σύμμαχό της την ομόδοξη Ρωσία. Αναποτελεσματικές ήταν και οι επίσημες κρατικές πρωτοβουλίες, είδος ασκήσεως επί χάρτου, μεταξύ Αθήνας και Βελιγραδίου, τη δεκαετία του 1860. Σε κάθε περίπτωση οι Σλάβοι βρισκόνταν σε καλύτερη θέση, αφού η αποφασιστική διπλωματική παρουσία της Ρωσίας στα Βαλκάνια, παρά την ήττα της στον Κριμαϊκό, εννοούσε τις δικές τους βλέψεις. Στη δεκαετία του 1860, η βουλγαρική στοιχειώδης εκπαίδευση σημείωσε σημαντική πρόοδο στο βορρά της Μακεδονίας, ενώ την ίδια περίοδο εμφανίστηκε διεκδικητικά και διασπαστικά στο ελληνικό στρατόπεδο και η ρομαντική εθνική εκπαίδευση. Η ίδρυση της βουλγαρικής ανεξάρτητης εκκλησίας, της *Εξαρχίας*, το 1870, με τη συγκατάθεση της Πύλης, αφενός νομιμοποίησε τα πρώιμα κέρδη, αφετέρου δημιούργησε το νομικό πλαίσιο και για νοτιότερες σλαβικές επεκτάσεις.

Οι προσδοκίες αυτές ευνοήθηκαν κατά τη διάρκεια της Ανατολικής Κρίσης (1875-78). Η γρήγορη και συντριπτική ήττα των Οθωμανών από τους Ρώσους προκατέλαβε Βρετανούς και Αυστριακούς και έδωσε, υπό ρωσική πίεση, τις διπλωματικές προϋποθέσεις επέκτασης της Σερβίας προς Νότο και, το κυριότερο, δημιουργίας μιας Μεγάλης Βουλγαρίας, η οποία θα περιλάμβανε όλη σχεδόν τη Μακεδονία, μέχρι τα Σκόπια, την Κορυτσά, την Καστοριά, τη Νάουσα και τη Χαλκιδική (Συνθήκη Αγ. Στεφάνου, Μάρτιος 1878). Στο Συνέδριο του Βερολίνου (Ιούνιος-Ιούλιος 1878), οι Βρετανοί πέτυχαν, με γερμανική και αυστριακή υποστήριξη, αναθεώρηση των όρων της Συνθήκης του Αγ. Στεφάνου και παράταση της οθωμανικής κατοχής στο σύνολο της Μακεδονίας. Το φθινόπωρο του ίδιου χρόνου ο τουρκικός στρατός πέτυχε να καταπνίξει το βουλγαρικό επαναστατικό κίνημα στην περιοχή του Ράζ-λογκ και της Κρέσνας, αλλά όχι να ενταφιάσει οριστικά τα βουλγαρικά και σερβικά όνειρα.

Παρόμοια ατυχή κατάληξη είχε και το ελληνικό επαναστατικό κίνημα στη Χαλκιδική, τον Ολυμπο και τη Δυτική Μακεδονία τη χρονιά εκείνη (1878). Ενέγραψε

μεν τις ελληνικές υποθήκες στην περιοχή, αλλά έκανε σαφές το σοβαρό δίλημμα της εξωτερικής πολιτικής της χώρας. Η Αθήνα αδυνατούσε να βρει συμμάχους στην προώθηση των συμφερόντων της στη Μακεδονία. Ρώσοι και Αυστριακοί χειραγωγούσαν τον βουλγαρικό και τον σερβικό εθνικισμό, αντίστοιχα, προωθώντας τα δικά τους σχέδια για το Αιγαίο, και θέτοντας τη Βρετανία, αλλά και τη Γαλλία, στη θέση του υπέρμαχου της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, όσο αυτή θα μπορούσε να κρατά κλειστές για τους Σλάβους τις διόδους προς τις θερμές θάλασσες. Για την Ελλάδα οι ελπίδες επέκτασης στη λεγόμε-

νη «Ανω Μακεδονία» –τη χώρα βορείως της Αχρίδας, του Μοναστηρίου, της Στρώνιτσας και του Μελενίκου– ουσιαστικά είχαν σβήσει, αλλά και νοτίως της γραμμής αυτής η κατάσταση ήταν δύσκολη.

Η νεοελληνική εθνική εκπαίδευση

Κοντά στα διπλωματικά προβλήματα, σημαντική ήταν η ψυχολογική και ιδεολογική απόσταση που χώριζε, μετά από μια γενιά, τη Μακεδονία από την Αθήνα. Η νεοελληνική εθνική εκπαίδευση άρχισε

να βρίσκει το δρόμο της μόνο μετά την ίδρυση του Συλλόγου προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων (Αθήνα 1869), της Μακεδονικής Φιλεκπαιδευτικής Αδελφότητας (Κωνσταντινούπολη 1871) και κυρίως της Επιτροπής προς Ενίσχυσιν της Εκκλησίας και Παιδείας, το 1887, υπό την καθοδήγηση του Υπουργείου των Εξωτερικών. Εν γένει, με δεδομένη την αλλογλωσσία του μεγαλύτερου μέρους των Μακεδόνων, ήταν μια πορεία με σημαντικά επιτεύγματα και μεγάλη συμβολική σημασία, όμως όχι με ανάλογο εύρος και βάθος. Πολύτιμος χρόνος είχε χαθεί —και η διεύθυνση της εκπαίδευσης



Ο Παύλος Μελάς (Μίκης Ζέζας), ρομαντική και κορυφαία μορφή του Μακεδονικού Αγώνα, με στολή μακεδονομάχου. Πίνακας του Ιακωβίδη (Αθήνα, Εθνικό Ιστορικό Μουσείο).

Ο Μακεδονικός Αγώνας



συνοδεύτηκε από οδυνηρές προστριβές με το Οικουμενικό Πατριαρχείο, του οποίου οι παραδοσιακές αρμοδιότητες στα εκπαιδευτικά αμφισβητούνταν πλέον ανοικτά από την Αθήνα. Παρόμοιες ήταν οι δυσκολίες και στο συντονισμό εθνικού και εκκλησιαστικού έργου στη Μακεδονία, αφού η οικουμενικότητα του Πατριαρχείου αιρόταν εκ των πραγμάτων με την περιχαράκωση των εθνικών στρατοπέδων. Τέλος, η βελτίωση της ελληνικής οικονομικής παρουσίας στη Μακεδονία παρέμενε στο επίπεδο των σχεδίων, αφού το κράτος δεν κατάφερε να κινητοποιήσει επαρκώς ιδιωτικά κεφάλαια.

Βουλγαρική ένοπλη δράση

Για περίπου 30 χρόνια, από το 1878 και εξής, η Ελλάδα, ανεπιθύμητη ως σύμμαχος, ακροβατούσε διπλωματικά μεταξύ αλυτρωτισμού στην Κρήτη και τη Μακεδονία, από τη μια, και ομαλοποίησης των ελληνοτουρκικών σχέσεων, από την άλλη, ως μόνης εναλλακτικής επιλογής προς επιβράδυνση της σλαβικής διείσδυσης στις μακεδονικές επαρχίες. Τα γεγονότα έδειξαν ότι επρόκειτο για δύο ασύμβατες επιδιώξεις, αφού οι ελληνικές αντιτουρκικές εκρήξεις επιτάχυναν τις βουλγαρικές επεμβάσεις. Εξάλλου, το όλο πρόβλημα πολυπλοκοποιούσε ένας επιπλέον σημαντικός παράγοντας, ο τεράστιος αριθμός των

βουλγαρομακεδόνων μεταναστών, ίσως γύρω στις 200.000, που ζούσαν στη νεότευκτη (1885) βουλγαρική ηγεμονία. Συντομα αρκετοί από αυτούς άρχισαν να σταδιοδρομούν στο στρατό, την εκκλησία και τον ευρύτερο δημόσιο τομέα, πιέζοντας για αποφασιστικότερες κινήσεις στη Μακεδονία, κινήσεις για τις οποίες δεν υπήρχε ομοφωνία, ούτε και θα μπορούσε άλλωστε να υπάρξει: η διαφορετική εκπαίδευση που λάμβαναν οι Σλάβοι της Μακεδονίας στο Βελιγράδι και τη Σόφια, η επιρροή των ιδεών του σοσιαλισμού και του αναρχισμού στην αναδυόμενη σλαβόφωνη élite της Μακεδονίας, αλλά και η αυξανόμενη με το χρόνο ψυχολογική απόσταση μεταξύ Βουλγάρων υπηκόων και ομογενών, όπως και στην περίπτωση των Ελλήνων εξάλλου, παρήγαγαν διαφορετικές προτεραιότητες: αυτονομία για τους Βούλγαρους της Μακεδονίας ή άμεση ένωση με τη Σόφια, και με τι κόστος;

Στο δίλημμα αυτό ποτέ δεν δόθηκε πειστική απάντηση. Ειδικά μετά τη συστηματική ανάληψη ένοπλης βουλγαρικής δράσης, από το 1896 κ.ε., η εικόνα του «κομτατζή», δηλαδή του ένοπλου μέλους της Ελιτροπής (*Κομιτάτου*), περιβλήθηκε μυθικές διαστάσεις: συνώνυμο της αχαλίνωτης νυκτερινής βίας για τους Πατριαρχικούς και τους Μουσουλμάνους, μορφή ηρωικού εκδικητή των βουνών για τους οπαδούς της Εξαρχίας. Αν ο κομτατζής υπηρέτούσε την Ανωτάτη Επιτροπή του Τσόντεφ και του Μιχαηλόφσκι στη Σόφια

ή τους Σεντραλιστές του Ντέλτσεφ, δηλαδή την Κεντρική Επιτροπή της Επαναστατικής Μακεδονοαδριανουπολιτικής Οργάνωσης (ΕΜΕΟ), που έδρευε στη Μακεδονία, αυτό, όσο το όραμα μιας δεύτερης βουλγαρικής επανάστασης ήταν εφικτό, αποτελούσε δευτερεύον στοιχείο.

Μετά την πλήρη αποτυχία ενός ακόμη κύκλου ελληνικής ανταρτικής δράσης (1896-97) και τον άδοξο ελληνοτουρκικό πόλεμο του 1897, οι βουλγαρικές παραστρατιωτικές ομάδες και οι οπλισμένοι Εξαρχικοί χωρικοί της Μακεδονίας είχαν κάθε λόγο να αισιοδοξούν. Η κοινωνική δυσφορία και τα οικονομικά αδιέξοδα καθιστούσαν την προοπτική της εξέγερσης ολοένα θελκτικότερη για όσους νέους άνδρες ασφουκτούσαν μέσα στις αγροτικές και βαρύτερα φορολογούμενες κοινωνίες. Η έλλειψη αντίπαλου δέους και εναλλακτικής λύσης διευκόλυνε την επιλογή τους.

Ασχέτως της οπτικής γωνίας, τα μακροπρόθεσμα οφέλη από την εξέγερση την ημέρα του Προφήτη Ηλία (Πίνδεν), το καλοκαίρι του 1903, ήταν για τη σλαβική πλευρά πολλά. Κατ' αρχήν προκάλεσε μια σοβαρή βιβλιογραφική παραγωγή σε πολλές ευρωπαϊκές γλώσσες, μέσα από την οποία η νεότερη ιστορία της Μακεδονίας συνδέθηκε στενά με τις σλαβικές επιδιώξεις. Επιπλέον παγίωσε ένα εθνικό σύμβολο τόσο ισχυρό ώστε να ερίζουν ως τις μέρες μας για την ιδιοκτησία του δύο βαλκανικά κράτη, η Βουλγαρία και η

ΠΓΑΜ. Βραχυπρόθεσμα, ωστόσο, η εξέγερση ήταν μια αποτυχία από την οποία τα βουλγαρικά κομμάτια δεν συνήλθαν ποτέ. Ο τουρκικός στρατός βάλθηκε με επιδεξιότητα να καταστρέφει τα χωριά που πρόσφεραν άνδρες, καταφύγιο, εφοδία. Οι Ευρωπαίοι έσπευσαν για λόγους «διπλωματικού ανθρωπισμού» να επιβάλλουν οικονομικές και διοικητικές μεταρρυθμίσεις, πριν οι περιγραφές των οθωμανικών σφαγών στις ευρωπαϊκές εφημερίδες δημιουργήσουν πολιτικά αδιέξοδα. Οι μεταρρυθμίσεις αυτές [*Πρόγραμμα Μύρστεγκ*] αναμενόνταν να αποκαταστήσουν την κοινωνική ειρήνη, ενώ η αναδιοργανωμένη οθωμανική χωροφυλακή, με την καθοδήγηση Ευρωπαίων αξιωματικών, θα αποθάρρυνε κάθε βίαιη πρωτοβουλία των Χριστιανών. Ετσι έμελλε να παραταθεί για μια ακόμη φορά με τεχνητά μέσα η οθωμανική κυριαρχία στη Μακεδονία και μαζί της η επισφαλής ευρωπαϊκή ειρήνη.

Τα ελληνικά ένοπλα σώματα

Το σοβαρότερο πλήγμα από την αποτυχία της βουλγαρικής εξέγερσης του 1903 ήταν για τη Σόφια η επανεμφάνιση ελληνικών ένοπλων σωμάτων στη Μακεδονία. Για λίγο μόνον καιρό η συγκυρία θα ήταν ευνοϊκή για την Αθήνα: οι δραστηριότητες της Σόφιας ήταν καταλληλό-



Το σώμα του καπετάν Τσιάρα (Κωνσταντίνος Νταής) στο Παγγαίο. (Θεσσαλονίκη, Μουσείο Μακεδονικού Αγώνα).



Ο Τέλλος Αγαπηνός (καπετάν Αγρας) με άνδρες του σώματός του μέσα σε μια πλάβα στη λίμνη των Γενιτών (συλλογή Ι. Μαζαράκη).

τατο άλλοθι, η ελληνική οικονομία παρουσίαζε σημάδια ανάκαμψης, η Τουρκία είχε κάθε λόγο να επιτρέψει, λελογισμένα έστω, την εξισορρόπηση της βουλγαρικής επιρροής στη Μακεδονία, ο Πατριαρχικός πληθυσμός βρισκόταν σε απόγνωση, τα βουλγαρικά κομιτάτα σπαράσσονταν ανοιχτά και, από ελληνικής πλευράς, τα αποφασισμένα στελέχη δεν έλειπαν: μερικοί δραστήριοι και οργανωτικοί διπλωμάτες, μα καινούργια γενιά ρεαλιστών μητροπολιτών, Μακεδόνες καπετάνιοι που εγκατέλειψαν εγκαίρως την ΕΜΕΟ, ανήσυχτοι ορεοσίβιοι Κρήτες, ρομαντικοί αξιωματικοί της Σχολής Ευελπίδων που αποζητούσαν τη δόξα των αγωνιστών του 1821 και ακόμη περισσότεροι ικανοί υπαξιωματικοί, διαψασμένοι για ανδραγαθίες και διακρίσεις. Το άτυχο τέλος του Παύλου Μελά, τον Οκτώβριο του 1904, αύξησε κατακόρυφα την προσέλευση εθελοντών και προσέδωσε στον αγώνα σταυροφορικό χαρακτήρα. Τα υλικά μέσα που πρόσφερε η κυβέρνηση Γεωργίου Θεοτόκη, μέσω διαφόρων κατ' όνομα μόνο ιδιωτικών επιτροπών, εξασφάλισαν το απαραίτητο εύρος της ελληνικής αντιμετώπισης.

Ζήτημα εθνικής τιμής

Το έργο που έπρεπε να επιτελεστεί από ελληνικής πλευράς ήταν κολοσσιαίο. Η οργάνωση μέσα σε ξένη επικράτεια ε-

Χρονολόγιο

Η Μακεδονία υπήρξε το Μήλον της Εριδος ανάμεσα στα όμορά της κράτη -Ελλάδα, Βουλγαρία, Σερβία, ακόμη και τη Ρουμανία- από τη στιγμή που έγινε αντιληπτό ότι η σημαντική επαρχία αυτή της Οθωμανικής αυτοκρατορίας θα ήταν η επόμενη εδαφική απώλεια του «Μεγάλου Ασθενούς».

Η Ελλάδα, ως το πρώτο ανεξάρτητο κράτος της Βαλκανικής, είχε ένα προβάδισμα στην εκκίνηση, αλλά και το πλεονέκτημα της ελληνικής γλώσσας της ορθόδοξης λατρείας, την ακτινοβολία της ελληνικής παιδείας (το 1902 υπήρχαν στη Μακεδονία πάνω από χίλια ελληνικά σχολεία με 70.000 μαθητές), τη σημαντική δραστηριότητα των προξενείων της.

Πρώτοι οι Βούλγαροι μεθόδευσαν πολιτική σταδιακής προσάρτησης της Μακεδονίας, με την ίδρυση και συστηματική δράση της βουλγαρικής *Εξαρχίας* (1870), που πρόσφερε τη χριστιανική λατρεία στη γλώσσα των σλαβόφωνων χωρικών και είχε σημαντικές προσηλυτιστικές επιτυχίες. Το 1893 ιδρύεται η βουλγαρομακεδονική αυτονομιστική *Εσωτερική Μακεδονική Επαναστατική Οργάνωση* (ΕΜΕΟ), οι ακραιφνείς αυτονομιστές της οποίας ήλθαν αργότερα σε ρήξη με την, εξαρτημένη από τη Σόφια, *Ανωτάτη Επιτροπή* (Βερχόβεν Κομιτέτ), που ιδρύθηκε το 1895 με επεκτατικούς στόχους

και που, στα μέσα της πρώτης δεκαετίας του 20ού αιώνα, επικράτησε και επέβαλε την πολιτική της.

Η δράση των ενόπλων ομάδων (*κομιτατζήδων*) της Επιτροπής πυκνώνει μετά την ελληνική ήττα του 1897. Εμφανίζονται ως προστάτες όλων των Χριστιανών και αρχικά πείθουν αρκετούς ομόθησκους αλλοεθνείς.

Η Ελλάδα, όπου οι μνήμες από την ταπείνωση του 1897 είναι ακόμη νωπές, αποφεύγει να εμπλακεί, παρά τα ανησυχητικά μηνύματα. Με την έναρξη, ωστόσο, του 20ού αιώνα, η ελληνική πολιτεία αντιλαμβάνεται τι διακυβεύεται για την Ελλάδα στη Μακεδονία και αποφασίζει να εντάξει το Μακεδονικό στις προτεραιότητές της. Η αντίδραση του πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως κατά της υπονόμευσης της Οικουμενικότητάς του υπήρξε, οπωσδήποτε, ταχύτερη:

1900

Ο Γερμανός Καραβαγγέλης (1863(-)-1935) διορίζεται από τον πατριάρχη Κωνσταντίνο Ε' μητροπολίτης Καστοριάς. Αναπτύσσει έντονη δραστηριότητα, έως την απομάκρυνσή του το 1908. Οργανώνει ένοπλες ομάδες για την προστασία των χωριών από τους κομιτατζήδες και τις ληστοσυμμορίες, περιοδεύει σε πόλεις και χωριά της Μα-



Ο Ιων Δραγούμης πρόσφερε ανεκτίμητες υπηρεσίες στην οργάνωση του ελληνικού αγώνα στη Μακεδονία, με την ιδιότητα του υποπροξένου στο Μοναστήρι (συλλογή Ιω. Μαζαράκη).



Οι «ειδικοί γραφείς» του Γενικού Προξενείου Θεσσαλονίκης, δηλαδή οι αποσπασμένοι αξιωματικοί Αλ. Μαζαράκης, Κουρούβελης, Κουρούκλης, Εξαδάκτυλος, κ.ά.

κεδονίας εμψυχώνοντας και βοηθώντας υλικά τους Έλληνες, σε συνεργασία με τοπικούς παράγοντες και εύπορους ιδιώτες από την Ελλάδα.

1902

Νοέμβριος: Ο Ιων Δραγούμης (1878–1920), γιος του Στέφανου Δραγούμη, τοποθετείται υποπρόξενος στο Μοναστήρι και θέτει τις βάσεις της «Μακεδονικής Φιλικής Εταιρείας», μιας καλοστημένης αμυντικής οργάνωσης. Αξιωματικοί –ο Παύλος Μελάς, οι αδελφοί Μαζαράκη, κ.ά.– βοηθούν από την Ελλάδα με χρήματα.

1903

Μάρτιος: Ιδρύεται στην Αθήνα το «Μακεδονικό Κομμάτο» με πρόεδρο το δημοσιογράφο Δημήτριο Καλαποθάκη (1862–1921). Ανάμεσα στους συνιδρυτές, ο Ιων Δραγούμης και ο Παύλος Μελάς.

Απρίλιος: Βούλγαροι κομιτατζήδες ανατινάζουν στη Θεσσαλονίκη το γαλλικό ατμόπλοιο «Γουαδαλαβίβρ» και την Οθωμανική Τράπεζα της πόλης, ενώ δυναμιτίζουν σιδηροδρομικές γέφυρες, σταθμούς, σήραγγες.

Καλοκαίρι: Ομάδα ένοπλων Κρητικών, οργανωμένη από Έλληνες αξιωματικούς, φτάνει στη Δ. Μακεδονία.

20 Ιουλίου: Ανεπιτυχής εξέγερση στη Δ. Μακεδονία, τη μέρα της γιορτής του Προφήτη Ηλία (Ιλιντεν), οργανωμένη από την ΕΜΕΟ με στόχο την πρόκληση γενικευμένης φιλοβουλγαρικής ανάφλεξης σε όλη τη Μακεδονία.

2 Οκτωβρίου: Η αιματηρή καταστολή της εξέγερσης του Ιλιντεν, και οι μεθοδικές εκκαθαρίσεις του οθωμανικού στρατού προκαλούν επέμβαση των ισχυρών της Ευρώπης. Εκπονείται αυστρουσλαβικό σχέδιο μεταρρυθμίσεων –«Πρόγραμμα του Μίρτσβεργ»–, που προβλέπει, μεταξύ άλλων, τη συμμετοχή χριστιανών στη διοίκηση. Ο ορατός κίνδυνος να αυτονομηθεί η Μακεδονία υπό συνθήκες δυσμενείς για το ελληνικό στοιχείο πεί-

θει την ελληνική πολιτεία να αποδωθεί σε έμπρακτη ενίσχυση του Μακεδονικού Αγώνα.

1904

Η κυβέρνηση Γ. Θεοτόκη οργανώνει αποστολή εθελοντών και πολεμικού υλικού στη Μακεδονία. Για να τηρηθούν τα προσήματα έναντι των Μ. Δυνάμεων, η υπόθεση του αγώνα στη Δ. Μακεδονία ανατίθεται στο Μακεδονικό Κομμάτο.

Φεβρουάριος: Ο Παύλος Μελάς ορίζεται αρχηγός των δυνάμεων της Δ. Μακεδονίας και αναλαμβάνει να οδηγήσει την πρώτη από τις ανταρτικές ομάδες πέρα από τα σύνορα.

Μάιος: Ο Λάμπρος Κορομηλάς διορίζεται γενικός πρόξενος της Ελλάδας στη Θεσσαλονίκη. Δραστήριος πολιτικός και φλογερός πατριώτης, αναλαμβάνει τα ηνία του αγώνα στο βιλαέτι της Θεσσαλο-



Ο Λάμπρος Κορομηλάς, δυναμικός, οξυδερκής και καλλιεργημένος, μετέτρεψε το Γ. Προξενείο της Θεσσαλονίκης σε κέντρο του Αγώνα. (Εθνικό Ιστορικό Μουσείο).

νίκης. Δημιουργεί ένα αποτελεσματικό δίκτυο κατασκοπείας και δράσης, στηριγμένο κυρίως σε Έλληνες αξιωματικούς, που εμφανίζονταν ως προξενικοί υπάλληλοι.

Σεπτέμβριος: Φτάνουν στη Μακεδονία τα πρώτα ελληνικά σώματα με επικεφαλής Έλληνες αξιωματικούς ή Κρήτες οπλαρχηγούς.

13 Οκτωβρίου: Ο Παύλος Μελάς σκοτώνεται στη Στάτιστα Κορσεσιών. Ο θάνατός του συγκλονίζει το πανελλήνιο, που συνειδητοποιεί πόσο κρίσιμα μπορεί να πλήξει τη χώρα η επικράτηση ενός ισχυρότερου βόρειου γείτονα.

1905

Τα ελληνικά ένοπλα σώματα αποκτούν τον έλεγχο στα βιλαέτια της Θεσσαλονίκης και του Μοναστηρίου.

1906

Μάρτιος: Φτάνει στη Θεσσαλονίκη ο Αθανάσιος Σουλιώτης (ψευδώνυμο Νικολαΐδης) και αναλαμβάνει την καθοδήγηση της Οργάνωσης της πόλης, η οποία, μεταξύ άλλων δραστηριοτήτων, εξαπολύει απηνή οικονομικό διωγμό κατά παντός προσκείμενου στην Εξαρχία και το βουλγαρικό κομμάτο.

1907

Σεπτέμβριος: Ο Λάμπρος Κορομηλάς ανακαλείται από το πόστο του, ύστερα από τουρκικές διαμαρτυρίες, όμως η υπόθεση του αγώνα έχει κριθεί:

Οι ελληνικές ανταρτικές ομάδες, αφού επί τέσσερα χρόνια προκάλεσαν σοβαρές απώλειες στον αντίπαλο, σταδιακά επικράτησαν και οι επιχειρήσεις του αντιπάλου περιορίστηκαν. Η επικράτηση δεν απέφερε ως άμεσο κέρδος τη Μακεδονία, καθώς μεσολάβησε το νεοτουρκικό κίνημα του 1908, εμπόδιζε όμως να χαθούν οι περιοχές που αποτέλεσαν αργότερα την ελληνική Μακεδονία.

Κ.Γ.-Ν.Στ.

νός δικτύου το οποίο έμελλε να υποστηρίξει σώματα συνολικής δύναμης 1.000 ανδρών έθεσε πολύπλοκα ζητήματα διοίκησης, στρατηγικής, συντονισμού, επικοινωνίας, εφοδιασμού, εξοπλισμού, επιλογής προσώπων, προπαγάνδας, πληροφοριών, οικονομικού σχεδιασμού κ.λπ. Τα προβλήματα αυτά έγιναν οξύτερα λόγω των ευρωπαϊκών πιέσεων για άμεση απεμπλοκή της Ελλάδας, λόγω της δυσπόστατης διοίκησης του Αγώνα από το «Μακεδονικό Κομμάτο» του Δημητρίου Καλαποθάκη, αφενός, και, αφετέρου, των ελληνικών προξενείων, καθώς και λόγω των πολυαριθμών εντάσεων στις τοπικές κοινωνίες. Σε πολλά από τα ζητήματα αυτά δεν δόθηκαν ικανοποιητικές λύσεις, άλλοτε έγιναν σοβαρά σφάλματα. Όμως οι αδέξιοι χειρισμοί δεν αλλοιώνουν την πραγματική και τη συμβολική σημασία του Αγώνα. Μέσα σε δύο χρόνια τα ελληνικά σώματα ενέγραψαν σοβαρότερη υποθήκη από ό,τι η ελληνική εκπαίδευση στο διάστημα δύο γενεών, αφού έδειξαν τι ήταν διατεθειμένη να κάνει στην πράξη η Ελλάδα για τη Μακεδονία. Επιπλέον η συστράτευση αυτή πολεμιστών, πολιτικών, κοσμικών και λαϊκών στρωμάτων ανέδειξε για πρώτη φορά σε πανελλήνια κλίμακα το Μακεδονικό ως ζήτημα εθνικής τιμής που έπρεπε να έχει αίσιο πέρας. Τέλος, ο συστηματικός αντιβουλγαρικός αγώνας, με τις ποικίλες ιδεολογικές και πρακτικές ανάγκες του, δημιούργησε εντός της Μακεδονίας ένα ευρύτατο πλαίσιο κοινωνικών επαφών, με προεκτάσεις που ξεπερνούσαν τα όρια της παραδοσιακής πολιτισμικής διάκρισης της ερασιίας. Στην ελληνική αντιπθεση δεν συμμετείχαν μόνον έμποροι και δάσκαλοι αλλά πολύ περισσότεροι χωρικοί και κτηνοτρόφοι, που για πρώτη φορά έπαιρναν μέρος σε μια σύγκρουση περισσότερο για τις ιδεολογικές παρά για τις πρακτικές ανάγκες ενός εθνικού κράτους, το οποίο είχαν μόλις αρχίσει να γνωρίζουν.

Η έκβαση

Παρά τη σημασία του, και αντίθετα από ό,τι πιστεύεται, ο Μακεδονικός Αγώνας δεν έλυσε το Μακεδονικό ζήτημα. Η ρευστή κατάσταση που δημιουργήθηκε στην Οθωμανική αυτοκρατορία μετά το κίνημα των Νεοτούρζαν (1908) –και η εισαγωγή του κοινοβουλευτισμού στην οθωμανική επικράτεια υπό συνθήκες ανεξέλεγκτης βίας– οδήγησε στην απόλυτη αρκετών κεκτημένων των μειονοτήτων. Μάλιστα, η αναδίπλωση αυτή, που συνέπεσε με την κορύφωση των ελληνικών προβλημάτων διεύθυνσης του Αγώνα, δεν είναι άσχετη με τη δυσαρέσκεια των στρατιωτικών, η οποία εξέβαλε τελικά στο κίνημα στο Γουδί. Η επιτυχής ανταρτική περιπέτεια στα έλη των Γιαννιτσών και τα νηπίεδα της Δυτικής Μακεδονίας είχε δώσει στους αξιωματικούς την αυτοπεποίθηση που είχαν χάσει στο Δομοκό το 1897 και σε ολόκληρη την ελληνική κοινωνία την πίστη ότι άξιζε κάτι περισσότερο.

Οι Μακεδονομάχοι επέστρεψαν στη Μακεδονία το φθινόπωρο του 1912 κάτω από εντελώς διαφορετικές συνθήκες και παρέμειναν μαζί με τους παλαιούς συνεργάτες τους στα ύπατα αξιώματα του στρατού και της πολιτείας για αρκετά χρόνια, αξιοποιώντας την εμπειρία τους με πολλούς τρόπους εναντίον διαφόρων εξωτερικών και «εσωτερικών» εχθρών. ❏

Του Θάνου Βερέμη

Καθηγητή Πολιτικής Ιστορίας του Πανεπιστημίου Αθηνών, Προέδρου του Ελληνικού Ιδρύματος Ευρωπαϊκής και Εξωτερικής Πολιτικής (ΕΛΙΑΜΕΠ)

Τον Ιούνιο του 1908, αξιωματικοί του Γ' Σώματος του Οθωμανικού Στρατού πραγματοποίησαν στην Μακεδονία το λεγόμενο Κίνημα των Νεοτούρκων. Η εσπευσμένη ενέργειά τους οφειλόταν στο γεγονός ότι οι Μεγάλες Δυνάμεις σχεδίαζαν να επέμβουν δυναμικά για να δώσουν λύση στη μακεδονική περιπλοκή. Ο Βρετανός υπουργός Εξωτερικών Sir Edward Grey είχε προτείνει τον Μάρτιο 1908 την αυτονομία της επαρχίας, ενώ οι μονάρχες της Ρωσίας και της Αγγλίας επρόκειτο να συζητήσουν το μέλλον του τμήματος αυτού της οθωμανικής επικράτειας.

Οι εθνικιστές Νεοτούρκοι της Θεσσαλονίκης, αφού κατέλαβαν την αρχή, έστειλαν τηλεγράφο στον σουλτάνο Αβδούλ Χαμίτ να επαναφέρει το Σύνταγμα του 1876 μέσα σε 24 ώρες. Υποκύπτοντας στις πιέσεις, ο σουλτάνος αναγνώρισε τον Ιούλιο του 1908 την ισχύ του Συντάγματος, με την υστερόβουλη σκέψη να κερδίσει χρόνο για να συντρίψει τους επαναστάτες.

Η είδηση της νίκης των Νεοτούρκων έγινε δεκτή με ενθουσιασμό από όλες τις εθνότητες της Μακεδονίας. Έλληνες, Βούλγαροι, Αρμένιοι και Τούρκοι αγαλλιάζονταν στους δρόμους της Θεσσαλονίκης, πανηγυρίζοντας την αφετηρία μιας νέας εποχής ειρηνικής συμβίωσης.

Τον Απρίλιο του 1909 «η γέριχη αρχή», όπως αποκαλούσαν οι αντίπαλοί του τον Αβδούλ Χαμίτ, θεωρήθηκε υπεύθυνος για μια αντεπανάσταση που ξέσπασε στην Κωνσταντινούπολη κατά των Νεοτούρκων και αντικαταστάθηκε από τον Μωάμεθ Ε'. Με την αναθεώρηση του Συντάγματος, το 1909, ο νέος σουλτάνος έχασε το προνόμιο να μπορεί να διαλύει τη Βουλή και έγινε έτσι ένα απλό σύμβολο εξουσίας.

Οι ηγέτες των Νεοτούρκων, αν και στρέφονταν αρχικά εναντίον όλων των οπισθοδρομικών θεσμών του συστήματος και συνεπώς εναντίον του Ισλαμισμού, πέτυχαν τελικά τη σύζευξη της ιδιότητας του πιστού του Ισλάμ με την εθνικιστική ταυτότητα του Τούρκου.

Η άνοδος του καθυστερημένου τουρκικού εθνικισμού, σάρωσε, σταδιακά, όχι μόνο τα παλιά προνόμια που οι Οθωμανοί είχαν δώσει στις θρησκευτικές κοινότητες (μιλέτ) της αυτοκρατορίας, αλλά και τη φιλελεύθερη ισοπολιτεία των εθνοτήτων της οθωμανικής επικράτειας. Ο αλτρωτισμός του ελληνικού κράτους έγινε γρήγορα στόχος των Νεοτούρκων και οι απειλές που εκτοξεύονταν εναντίον των Ελλήνων υπήρξαν ένας από τους λόγους που προκάλεσαν στην Αθήνα την οργάνωση του «Στρατιωτικού Συνδέσμου».

Το κίνημα στο Γουδί

Ο «Στρατιωτικός Σύνδεσμος» συγχροτήθηκε από νεότερους αξιωματι-



Αλληγορική λαϊκή εικόνα της εποχής του κινήματος στο Γουδί, με την Ελλάδα να πατάσει τον παλαιοκομματισμό και τη συναλλαγή (Αθήνα, Εθνικό Ιστορικό Μουσείο).

Ο στρατός στο προσκήνιο

κούς που ανησυχούσαν για την τύχη των εθνικών θεμάτων, την ευνοιοκρατία των ανακτόρων στο στράτευμα και, βέβαια, το επαγγελματικό τους μέλλον.

Τη νύχτα της 14ης προς τη 15η Αυγούστου 1909 συγκεντρώθηκαν στους στρατώνες στο Γουδί, στους πρόποδες του Υμηττού, 250 αξιωματικοί και 2.000 οπλίτες, καθώς και μερικοί πολίτες, και διακήρυξαν την αντίθεσή τους προς την κυβέρνηση, υποστηρίζοντας το πρόγραμμα του «Στρατιωτικού Συνδέσμου», που τους κάλεσε να συμπαρασταθούν στον αγώνα του. Το πρόγραμ-

μα αυτό, διατυπωμένο σε ήπιο, για επαναστατική προκήρυξη, τόνο, διατύπωνε ευχές για τη βελτίωση των ενόπλων δυνάμεων, της διοίκησης και της παιδείας, καθώς και την κατάργηση της «απαίσιας συναλλαγής», ευχές που έβρισκαν σύμφωνους όλους τους Έλληνες.

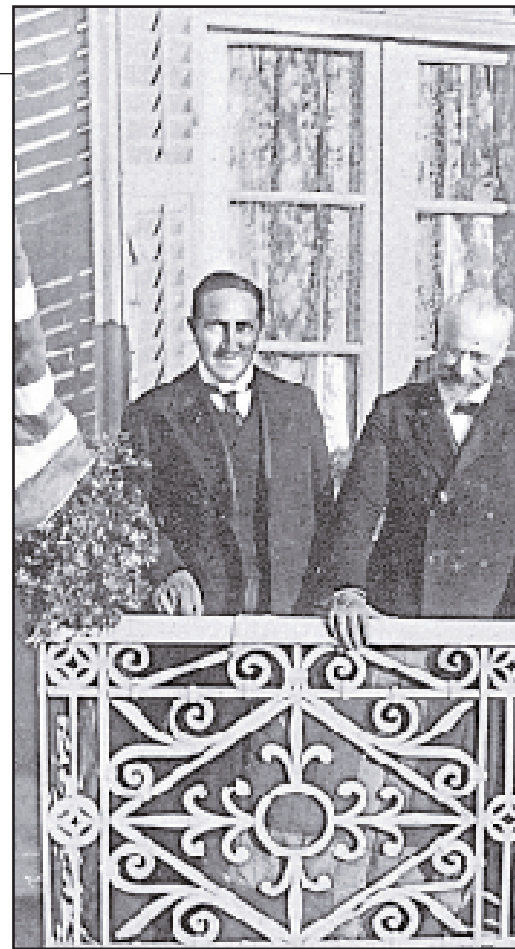
Το κίνημα ή «προνονουσιαμέντο» της 15ης Αυγούστου 1909, συνάντησε ελάχιστη αντίσταση από το κράτος. Αξιωματικοί προσκείμενοι στα ανάκτορα τέθηκαν σε περιορισμό, ενώ ένα απόσπασμα ναυτών, που η κυβέρνηση έφερε στην πρωτεύουσα για τη διατήρηση της τά-

ξης, προσχώρησε στο κίνημα. Η αδυναμία του πρωθυπουργού Δημητρίου Ράλλη να συνεννοηθεί με τους κινήματιες τον ανάγκασε να υποβάλει την παραίτησή του στον βασιλιά Γεώργιο, που έδωσε εντολή σχηματισμού κυβέρνησης στον Κυριακούλη Μαυρομχάλη, επίσημο διάδοχο του Θ. Δηλιγιάννη και αρχηγό του τρίτου σε δύναμη κόμματος στη Βουλή.

Ο Μαυρομχάλης δέχθηκε χωρίς δυσκολία τους όρους του «Στρατιωτικού Συνδέσμου»: Να λάβει υπόψη του τις προτάσεις για αναμόρφωση, να μη δια-



Πανηγυρική εκδήλωση υπέρ του κινήματος των Νεοτούρκων, στην κεντρική πλατεία των Ιωαννίνων, το 1908 (φωτ.: Γ. Δημητριάδης).



Παλο

λύσει τη Βουλή, να απομακρύνει από τις ένοπλες δυνάμεις τους στρατιωτικούς που υπήρξαν αντίθετοι στους στόχους του «Συνδέσμου» και να επαναφέρει τους διωχθέντες από το θρόνο και την κυβέρνηση. Τέλος, να δοθεί αμνηστία στους κινήματιες. Ο τελευταίος όρος έδινε το μέτρο της νομιμοφροσύνης των αξιωματικών του «Συνδέσμου», αλλά και προόριζε τα όρια της ριζοσπαστικότητάς τους.

Το γεγονός έγινε δεκτό από τον διεθνή Τύπο με αρνητικά σχόλια. Το θεώρησαν κακή απομίμηση του νεοτουρκικού εγχειρήματος και τόνιζαν τους κινδύνους από μια ενδεχόμενη εκθρόνιση ή παραίτηση του Γεωργίου. Η ανησυχία αυτή, υπερβολική όπως αποδείχθηκε από τις κατοπινές εξελίξεις, οφειλόταν μάλλον στο φόβο των εκπροσώπων του *Διεθνούς Οικονομικού Ελέγχου* ότι η Ελλάδα δεν θα ήταν πια σε θέση να εκπληρώσει τις υποχρεώσεις της προς τους δανειστές της και ότι αποχώρηση του βασιλιά θα σήμαινε απώλεια της σημαντικότερης εγγύησης για το καθεστώς. Οι Τούρκοι, τέλος, αντιμετώπιζαν με εχθρότητα τις επαγγελίες του «Συνδέσμου» για πολιτική ετοιμότητα. Ο ίδιος ο Μαυρομμάλης καθυστέρησε τους Τούρκους διπλωμάτες στην Αθήνα, βεβαιώνοντάς τους ότι η Ελλάδα θα τιμούσε τις συμφωνίες της σχετικά με τη Μακεδονία και την Κρήτη.

Με την απειλή επέμβασης

Από τις πρώτες συνεδριάσεις της Βουλής υπό τη νέα κυβέρνηση (πρωθυπουργός Κ. Μαυρομμάλης, υπουργός Οικονομικών Αθ. Ευταξίας, Εσωτερικών Ν. Τριανταφυλλάκος, Παιδείας Π. Ζαΐμης, Δικαιοσύνης Αλ. Ρώμας, Ναυτικών και Στρατιωτικών Ι. Δαμιανός και Λ. Λαπαθιώτης αντιστοίχως) έγινε φανερό το κλίμα αντιπαλότητας ανάμεσα στους στρατιωτικούς και τους βουλευτές. Με την απειλή στρατιωτικής επέμβασης, η Βουλή ψήφισε τρία νομοσχέδια σχετικά με τη μετάκληση ξένων οργανωτών του στρατού, την επαναφορά του προ του 1904 οργανισμού του στρατού, την κατάργηση της «Γενικής Διοικήσεως», που βρισκόταν υπό τον έλεγχο του θρόνου, τέλος την ουσιαστική αποπομπή των πριγκίπων από τις διοικήσεις τους στο στρατό και το ναυτικό.

Παρά τη φαινομενική του επιτυχία, ο «Σύνδεσμος» αντιμετώπιζε σοβαρά προβλήματα στην προώθηση της πολιτικής του. Αν και πολλά μέλη του έρεπαν προς αυταρχικότερες μεθόδους, η διατήρηση του κοινοβουλευτισμού ανάγκαζε την ηγεσία του «Συνδέσμου» να καλλιεργεί τα λαϊκά της ερείσματα και τη σχέση με τις συντεχνίες. Τους ανάγκαζε

επίσης να ασκούν την πίεσή τους προς τη Βουλή, χωρίς όμως να οδηγηθούν σε ανοιχτή σύγκρουση με τους αρχηγούς των κομμάτων.

Ο νομοθετικός απολογισμός της Βουλής κατά τους πρώτους τρεις μήνες της κυβέρνησης Μαυρομμάλη υπήρξε εντυπωσιακός, αφού 169 νομοσχέδια ψηφίστηκαν στο διάστημα αυτό.

Η ένταση ωστόσο ανάμεσα στους στρατιωτικούς και τους πολιτικούς παρέμενε αμείωτη, ενώ οι διχογνωμίες μέσα στον ίδιο τον «Σύνδεσμο» αυξάνονταν. Οι συνθήκες ήταν ώριμες για την επίκληση του «από μηχανής Θεού».

Η σκέψη συνεργασίας του «Στρατιωτικού Συνδέσμου» με τον Ελευθέριο Βενιζέλο είχε συζητηθεί από τις πρώτες κιόλας κοινές συνεδριάσεις της οργάνωσης. Τον Αύγουστο του 1909, ο Κρητικός πολιτικός, γνωστός για τη σύγκρουσή του με τον πρίγκιπα Γεώργιο, ύπατο αρμοστή της Κρήτης, υποστήριξε με ανώνυμα άρθρα στον «Κήρυκα» των Χανίων την ανάγκη στρατιωτικής επέμβασης στην ελληνική πολιτική. Τον Οκτώβριο ο υπολοχαγός Κονταράτος, εξουσιοδοτημένος από τη «διοικούσα επιτροπή του Συνδέσμου», βολιδοσκόπησε τον Βενιζέλο. Στις 28 Δεκεμβρίου 1909 ο μέλλον πρωθυπουργός και αναμορφωτής αποβίβαζόταν στον Πειραιά. ❖

Της Νίκης Μαρωνίτη

Ιστορικού

Δεν πιστεύομε να υπήρξε τι περισσότερο προβλεπόμενον εις την Ελλάδα κατά τα τελευταία έτη, από την Επανάστασιν, αλλά δεν πιστεύομεν επίσης, ότι η μορφή αυτής διήλθε ποτέ από την διάνοιαν κανενός...». Με αυτά τα λόγια προλόγιζε την έρευνα για την επανάσταση του 1909, ο Γ. Βώκος, διευθυντής του περιοδικού «Ο Καλλιτέχνης», τον Απρίλιο του 1910. Ζητούμενο της έρευνας ήταν «... να μάθωμεν τας γνώμας της επιλέκτου τάξεως των Ελλήνων συγγραφέων, καλλιτεχνών και επιστημόνων επί του ζητήματος τούτου [...], να ομιλήσουν διά πρώτην φοράν [...] εκείνοι, οι οποίοι από ετών ειργάσθησαν διά να την ιδούν πραγματοποιουμένην και λόγω των μεταρρυθμιστικών των τάσεων την θεωρούν ιδιήν των». Ο Γρ. Ξερόπουλος, ο Π. Νιρβάνας, ο Ανδρ. Καρκαβίτσας, ο Κ. Τριανταφυλλόπουλος, ο Θ. Πετμεζάς, ο Σπ. Μελάς, ο Κ. Παλαμάς, ο Αλ. Παπαναστασίου, συγκαταλέγονται σε αυτούς που θα κληθούν να καταθέσουν την άποψή



Καθ' οδόν από την Κρήτη για τον Πειραιά, ο Ελ. Βενιζέλος σταμάτησε στη Σύρο, όπου έγινε δεκτός από τα μέλη του «Λαϊκού Συλλόγου» (Αθήνα, Μουσείο Μπενάκη).

θα πρέπει κανείς να αναζητήσει όχι μόνο νέα δεδομένα –εσωτερικά και διεθνή– που συνέβαλαν στη συσσώρευση και κλιμάκωση της έντασης, αλλά, κυρίως, τη μεταβολή που σημειώνεται στον τρόπο διαπλοκής και συσχέτισης διαχρονικότερων παραμέτρων. Συγκεκριμένα:

Η διάβρωση του πειθαρχημένου δικομματικού βίου της περιόδου Τρικούπη-Δηλιγιάννη από εμβόλιμους επίδοξους κομματικούς πυρήνες, όπως του Αλ. Ζαΐμη και του Δημ. Ράλλη, ή από συσπειρώσεις γύρω από ανεξάρτητους βουλευτές (Καραπάνος, Δεληγιώργης, Δραγούμης), και ο ρυθμιστικός ενίοτε ρόλος που τους επιτράπηκε να διαδραματίσουν τόσο από τους ισχυρούς κοινοβουλευτικούς μονομάχους (Δηλιγιάννη και Θεοτόκη), όσο και –ακόμη περισσότερο– από τον επιδέξιο βασιλέα Γεώργιο, είναι δεδομένα που πολύ συχνά τορπιλίζουν τις ευθραυστες κοινοβουλευτικές πλειοψηφίες, προκαλούν πτώσεις κυβερνήσεων, ευνοούν ευκαιριακές και μη συμμαχίες, «παράδο-

μικού Ελέγχου, δεν αφήνει πολλά περιθώρια αμφισβήτησης και διαχείρισης.

Τα πολιτικά προγράμματα αλλά κυρίως η (όποια) δράση των δύο κυρίαρχων κομμάτων, ενοχλούν και παρεμβαίνουν στον εξουσιαστικό χώρο, σημαντικό μερίδιο του οποίου διαχειρίζονται –ή διεκδικούν, με περισσότερη ή λιγότερη αποτελεσματικότητα– η μοναρχία και ο στρατός. Ακόμη περισσότερο σε μια περίοδο όπου οι διεθνείς εξελίξεις προκαλούν συχνές εντάσεις, αλλά και αφυπνίζουν προσδοκίες.

Προσδοκίες και δυσπιστία

Οι προσδοκίες οι σχετιζόμενες με το αλυτρωτικό ζήτημα, σε συσχέτιση με τα ανεπίλυτα και οξυνόμενα κοινωνικά και πολιτικά προβλήματα, εντείνουν τη δυσπιστία του κοινωνικού σώματος προς το κοινωνικο-οικονομικό και πολιτικό σύστημα. Το κομματικό σύστημα κλυδωνίζεται καθώς οι φωνές διαμαρτυρίας πληθαίνουν – αλλά και αδυνατούν να συνταχθούν, εξαιτίας και της ετερογένειας τους, στη μάχη τακτική των κομμάτων (βλέπε, π.χ., τις προσπάθειες των κομμάτων για ανανέωση στον κατάλογο των υποψηφιοτήτων στις εκλογές του 1902 και του 1905, ή τις αποτυχημένες απόπειρες ένταξης «λαϊκών» υποψηφίων προερχόμενων από τις συντεχνίες). Οι διαμαρτυρόμενοι μοιάζει να διαμορφώνουν τα αιτήματα και τη στάση τους με βασικό κριτήριο τη δυσφορία τους για την πραγματικότητα που τους περιβάλλει και τους επιβάλλεται. Ο πολιτικός αυθορμητισμός, ο οποίος κατά κανόνα εκφράζεται με επαναστατικό οίστρο –σπασμωδικά και περιστασιακά την περίοδο 1987-1905, συστηματικότερα και πιο δυναμικά την περίοδο 1906-1909, με αποκορύφωμα τη χρονιά αμέσως μετά το κίνημα στο Γουδί– λειτουργεί ως καταλύτης του πολιτικού και κομματικού εφρησυχασμού που χαρακτηρίζει την προηγούμενη φάση.

Το κίνημα του 1909, αλλά κατά κύριο λόγο η κυριαρχία του κόμματος των Φιλελευθέρων, θα πραγματοποιήσει, υπό την έμπνευση του αρχηγού του, Ελευθέριου Βενιζέλου, τον δύσκολο αυτό στόχο: την πειθαρχήση των διαφόρων κατευθύνσεων, συμφερόντων και προσδοκιών σε ένα πειστικό πολιτικό πρόγραμμα. «Ανάμεσα σε νέους ανθρώπους [...] άξιους κάθε τιμής, σαν τον Μπενάκη, τον Καζάζη, τον Μάνο, τον Δρακούλη και άλλους –πρώτος, ο καθένας, μέσα στον κύκλο του–, είναι ένα πρόσωπο representative man, ο Βενιζέλος από την Κρήτη. Το χαρακτηριστικώτερο αποτέλεσμα που έβγαλε στη μέση η κατάσταση, από τον Αύγουστο της περασμένης χρονιάς. Αξίζει να το προσέξω ο στοχαστικός...», σημειώνει ενδεικτικά ο Παλαμάς στη δεύτερη συνέχεια της έρευνας του περιοδικού «Ο Καλλιτέχνης», το Σεπτέμβριο του 1910.

Σημείωση:

1 Βλ. «Ο Καλλιτέχνης», Απρίλιος 1910, έτος Α', τχ.1, σσ. 1-7, «Η Επανάσταση, Γνώμαι Ελλήνων συγγραφέων, καλλιτεχνών και επιστημόνων», και Σεπτέμβριος 1910, έτος Α', τχ. 6, σσ. 163-169, «Η Επανάσταση και οι Έκλογες, Γνώμαι Ελλήνων συγγραφέων, καλλιτεχνών, επιστημόνων και πολιτευομένων».

αυτοκομματισμός και Γουδί

τους για τα αίτια της επανάστασης, τη δυναμική που καθ' οδόν απέκτησε, τις τύχες της στο εγγύς μέλλον. Οι περισσότεροι τους θα υπερασπιστούν, από διαφορετική πολιτικο-ιδεολογική σκοπιά, την αναγκαιότητα της στρατιωτικής επέμβασης. Θα ομολογήσουν, με ανακούφιση ή και αμηχανία, την επαναστατική δυναμική που αυτή απέκτησε στην πορεία. Θα καταθέσουν, τέλος, την επιφύλαξη τους, σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό, για το «... κατά πόσον θα φθάση το ιδεώδες της ριζικής μεταβολής των πραγμάτων...».

Υπό το κράτος χιμαιρικού πυρετού

Αρχετοί από αυτούς, και άλλοι που δεν κατονομάζονται, λίγα χρόνια πριν, στον χιμαιρικό εθνικιστικό πυρετό των παραμονών του πολέμου του 1897, συνηγορώντας στην «πάνδημη» εκστρατεία της «Εθνικής Εταιρείας», προπαγάνδιζαν, μαζί με τη στρατιωτική ηγεσία της, τη δονικωτική λύση της πολεμικής αναμέτρησης. Μετά την ήττα, μέσα στο διάχυτο κλίμα της απελπισίας και του μαρασμού –αλλά και της «ελπιδοφόρου αναγεννήσεως που αυτό προμήνυε»–, σιγματίζαν το άρ-

ρωστο πολιτικό παρελθόν. Μερικοί από αυτούς εξύψωναν τότε τον ουδέτερο και «υπερκομματικό» ρόλο της μοναρχίας, επαναπροσδιόριζαν τους ιδεολογικούς στόχους του εθνικιστικού οράματος –προτάσσοντας, τώρα, την ανάδειξη της εθνικής πολιτισμικής ιδιαιτερότητας, με ειδοποιό στοιχείο τη γλώσσα–, απέχοντας όμως από την καθημερινή πολιτική πρακτική, ή, πολύ περισσότερο, από την όποια επαναστατική λογική ανατροπής των «κακώς κειμένων».

Όλα αυτά καλούν να στοχαστούμε για την περίοδο που προηγήθηκε και η οποία έθρεψε τον επαναστατικό οίστρο, έως ότου αυτός τελικά εκτονωθεί –να αναρωτηθούμε για τα παράδοξα αυτής της περιόδου– ακόμη περισσότερο, να αποφύγουμε την απόλυτη και σχηματική θέση που θέλει να διαχωρίζεται σαφώς το «αποπνικτικό παλιό καθεστώς» από τη «νεοελληνική αναγέννηση» που έφερε το κίνημα στο Γουδί.

Κομματικά ήθη

Στις δύο τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα, και συγκεκριμένα μετά την αποχώρηση του Τρικούπη από την πολιτική,

έξες» πολιτικές επιμειξίες, αυταρχικότερες βασιλικές παρεμβάσεις στο ταραχώδες πολιτικό γίγνεσθαι.

Η κυριαρχία της πιο δραστήριας και μαχητικής πολιτικής παράταξης, της δηλιγιαννικής, έως το 1905, και η θέση από την οποία συνήθως αυτή μάχεται, δηλαδή της αντιπολίτευσης, καθορίζει τους όρους και την ένταση της κομματικής διαμάχης, σε επίπεδο ρητορικής αλλά και (όποιας) πρακτικής, με άξονα το διαχρονικό και κατά καιρούς ακανθώδες ζήτημα, το πολιτειακό. Με δεύτερο πρόκριμα, συνθηματολογικά, όπως την προπαγανδίζει ο Γορτύνιος αρχηγός, την εσωτερική ανόρθωση. Πιο συγκεκριμένα: την ενίσχυση της εθνικής παραγωγής.

Από την άλλη μεριά, το νεοτρικουπικό κόμμα του μετριοπαθούς και ισορροπιστή Γ. Θεοτόκη, το κατ' εξοχήν κυβερνητικό κόμμα της περιόδου, αρνείται, με τις ευλογίες του Γεωργίου, να συμμετάσχει στην αναβίωση του πολιτειακού ζητήματος. Προορίζει ως άξονα του δημοσιονομικού του προγράμματος, ως εθνικό στόχο, τη στρατιωτική και ναυτική ανασυγκρότηση. Τώρα μάλιστα που το δημοσιονομικό πλαίσιο, όπως αυτό καθορίζεται από την *Επιτροπή Διεθνούς Οικονο-*

Της **Ρένας Σταυρίδη – Πατρικίου**

Αναπλ. καθηγήτριας στο Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας του Πάντειου Πανεπιστημίου

Η επίμονη ζήτηση μιας ενιαίας γλώσσας συνιστούσε ήδη ένα από τα κύρια χαρακτηριστικά της κοινωνικής ανησυχίας, αλλά και της πνευματικής δραστηριότητας των τελευταίων δεκαετιών πριν από την Ελληνική Επανάσταση. Η αναγνώριση της ενιαίας γλώσσας, ως κατ' εξοχήν ομογενοποιητικού στοιχείου του εθνικού συνόλου και κύριου μοχλού των αγώνων για την προαγωγή της εθνικής συνείδησης, υπήρξε αντικείμενο μεγάλης τριβής τους χρόνους εκείνους. Η στροφή προς την ομιλουμένη, ουσιαστές γνώρισμα του Διαφωτισμού, συνοδεύτηκε από σημαντικές αναταράξεις στους κόλπους της ελληνικής λογοισύνης. Οι αναταράξεις αυτές έφεραν στο φως τις βαθιές διαφορές που υπήρχαν ανάμεσα στους παραδοσιακούς φορείς της παιδείας και τις νέες κοινωνικές δυνάμεις που έρχονται στο προσκήνιο, επιχειρώντας να διαχειριστούν, μόνες τους πλέον, τα ζητήματα της αυτογνωσίας και της αγωγής του έθνους.

Το θέμα της γλώσσας ήταν επί αιώνες επιβαρυνμένο από έναν ισχυρό κοινωνικό συμβολισμό, ο οποίος είχε κληρονομηθεί από τη μακρά παράδοση της αντίθεσης ανάμεσα στη γραπτή αττικίζουσα και την κοινή ομιλουμένη. Ο συμβολισμός αυτός δεν μπόρεσε να ξεπεραστεί, όπως συνέβη στην αντίστοιχη περίπτωση της λατινικής απέναντι στις άλλες εθνικές γλώσσες. Η λογοτεχνική ανάπτυξη την οποία γνώρισαν οι γλώσσες αυτές κατά την Αναγέννηση, τους είχε δώσει κύρος και είχε εξαλείψει την κοινωνική δυσπιστία που προκαλούσε η λαϊκότητά τους.

Με την ίδρυση του ελληνικού κράτους, οι ιδέες του Διαφωτισμού υποχωρούν, μα και οι προβληματισμοί της ελληνικής κοινωνίας στρέφονται πλέον γύρω από την πολιτική και διοικητική της συγκρότηση. Τα επίσημα έγγραφα συντάσσονται στη λόγια γλώσσα και επανέρχεται ισχυρότερα παρά ποτέ η προκατάληψη της φθοράς και της παρακμής που έχει υποστεί η λαϊκή γλώσσα από την ξένη κατάκτηση. Το νέο κράτος θα αναζητήσει στα αρχαία ελληνικά καινούργιες λέξεις για τις καινούργιες έννοιες. Τουλάχιστον ως τα μέσα του 19ου αιώνα η καθαρεύουσα θα εξαρχαίξει και όλο και περισσότερο.

Ωστόσο, κατά την τελευταία εικοσαετία του 19ου αιώνα αρχίζουν να εκφράζονται συστηματικές αντιδράσεις στις ρομαντικές υπερβολές του αρχαϊσμού. Το γλωσσικό ζήτημα επανεμφανίζεται με το χαρακτηριστικό γνώρισμα των προεπαναστατικών διενέξεων: τη βαθιά σύγκρουση ανάμεσα σε αντιλήψεις, οι οποίες δεν αναφέρονται μόνο στη γλώσσα, αλλά στη συνολική προαγωγή της ελληνικής κοινωνίας.

Βαθύτερη σύγκρουση

Από το 1880 ως το 1890 οι συστηματικές απόψεις που έχουν διατυπωθεί γύρω από το ζήτημα της γλώσσας είναι οι εξής: α) ο περαιτέρω εξαρχαϊσμός της καθαρεύουσας (Κωνσταντίνος Κόντος, *Γλωσσικά παρατηρήσεις*, 1882), β) η επιστροφή «βαθμηδόν και αδιακόπως» στην ομιλουμένη (Δημήτριος Βεναρδάκης, *Ψευδαττικισμόν έλεγχος*, 1884), γ) η διατήρηση και ο εξωραϊσμός της καθαρεύουσας εν αναμονή της εξέλιξης της ομιλουμένης (Γεώργιος Χατζηδάκις, *Βάσανος Ελεγχος Ψευδαττικισμού ή Μελέτη επί της Νέας Ελληνικής*, 1884) και δ) η καθιέρωση της

δημοτικής σε όλες τις μορφές λόγου. Η τελευταία αυτή άποψη έχει μόλις αποκτήσει θεωρητικά-γλωσσολογικά θεμέλια (Ψυχάρης, *Δοκίμια της Ιστορικής Νεοελληνικής Γραμματικής*, 1884–86) και ιδεολογικό εξοπλισμό (Ψυχάρης, *Το ταξίδι μου*, 1888). Πρόκειται για στοιχεία που θα της επιτρέψουν να συσπειρώσει οπαδούς και, στη συνέχεια, να μετατρέψει τις συσπειρώσεις αυτές σε μαχητικό κίνημα.

Την ίδια εποχή, εκτός από το έργο του Ψυχάρη, ισχυρή συνδρομή στη συγκρότηση της ιδεολογικής θεμελίωσης του δημοτικισμού και της σταδιακής διεόδυσής του στον πολιτισμικό και αγρότερο στον κοινωνικοπολιτικό χώρο, υπήρξε το έργο του Εμμανουήλ Ροΐδη (*Περί της σημερινής ελληνικής γλώσσας*, 1885, *Τα είδωλα*, 1893), καθώς και η λογοτεχνική παραγωγή της Νέας Αθηναϊκής Σχολής, με κύριο εκφραστή τον Κωστή Παλαμά.

Ας σημειωθεί ότι το εκσυγχρονιστικό ρεύμα των τριουσιτικών χρόνων ήταν ένα ρεύμα που πήγαζε από τα οικονομικά και κοινωνικά δεδομένα της περιόδου και το οποίο προσπάθησε να δώσει λύσεις αναγκαστικά ανατρεπτικές παλαιών και κατεστημένων δομών και συμπεριφορών. Το ρεύμα αυτό εισήλθε σταδιακά στο χώρο

του πολιτισμού και από τη δεκαετία του 1880 άρχισε να συμπαρασύρει και την υπόθεση της γλώσσας.

Έτσι, στο γλωσσικό ζήτημα θα έρθουν να προστεθούν εκ νέου συμβολισμοί που έχουν σχέση με την ομιλουμένη γλώσσα και οι οποίοι προέρχονται από το οπλοστάσιο της νεωτερικότητας και του Διαφωτισμού. Η εθνική γλώσσα πρέπει να είναι η γλώσσα του λαού, η γλώσσα της λαϊκής παιδείας, η γλώσσα του αντιπροσωπευτικού συστήματος, η γλώσσα της ισότητας. Ηδη διαφαίνονται τα στοιχεία που θα συγκροτήσουν τη μελλοντική δραματική αντιπαλότητα στο γλωσσικό πεδίο.

Οι όροι της αντιπαλότητας

Στις αρχές του 20ού αιώνα έχουν διαμορφωθεί οι νέοι όροι με τους οποίους θα εμφανίζεται εφεξής το γλωσσικό ζήτημα: θεσμική επέμβαση στην αντιπαλότητα, από την πλευρά των καθαρολόγων, δημιουργία κινήματος από την πλευρά των δημοτικιστών. Το κίνημα αυτό θα φιλοδοξεί να είναι εθνικό, πολιτικό, φιλελεύθερο, επιστημονικό και με στόχους εκσυγχρονι-

στικούς. Θα υποστηριχθεί από τη δυναμική παρουσία, το έργο και την οικονομική ενίσχυση λογίων και επιχειρηματιών της Διασποράς (Αλέξανδρος Πάλλης, Αργύρης Εφταλιώτης, Πέτρος Βλαστός, Πηνελόπη Δέλτα, Φώτης Φωτιάδης).

Αποτέλεσμα της δράσης αυτής, συνδεδεμένης με το αίτημα για τη συναρμογή της δημοτικής γλώσσας με την εκπαίδευση θα είναι η δημιουργία συλλόγων —Εθνική Γλώσσα (1905), Εκπαιδευτικός Ομίλος (1910), Φοιτητική Συντροφιά (1910)— και η έκδοση περιοδικών μαχητικών εντύπων: *Ο Νουμάς* (1903–1931), *Δελτίο του Εκπαιδευτικού Ομίλου* (1911–1924).

Οι ιδεολογικές, γλωσσικές, ακόμη και θεματικές συντεταγμένες του έργου και της δράσης των λογίων της διασποράς, εκείνη την περίοδο, διαμορφώνονταν, βέβαια, σε συνάφεια με την ιδιότητά τους ως μορίων του ελληνισμού και όχι ως κατοίκων και πολιτών του ελληνικού κράτους. Τούτο, όπως ήταν φυσικό, οδήγησε σ' ένα φαινόμενο που συνδέθηκε με το γλωσσικό ζήτημα και προσδιόρισε αποφασιστικά το ελληνικό κοινωνικό και πνευματικό γίγνεσθαι. Το φαινόμενο, δηλαδή, των δύο κλιμάκων πάνω στις οποίες γεννιόνταν, αναπτύσσονταν και κυ-



Το Γλωσσικό ζήτημα



Λαϊκή εικόνα της εποχής, από τις αιματηρές συγκρούσεις στα «Ευαγγελιακά» το Νοέμβριο του 1901 (Αθήνα, Εθνικό Ιστορικό Μουσείο).



Ο Γιάννης Ψυχάρης (1854-1929). Το «Ταξίδι» του πυροδότησε έντονες συζητήσεις για το Γλωσσικό ζήτημα.



Ο Αλέξανδρος Πάλλης (1851-1935). (Ελληνικό Ιστορικό και Λογοτεχνικό Αρχείο).

ρίως δοκιμάζονταν οι ιδέες και τα έργα των Ελλήνων λογοτεχνών και διανοούμενων: της κλίμακας του ελληνισμού και της κλίμακας της Ελλάδας. Ανάμεσα στους δύο κόσμους υπήρχε ένα οφθαλμοφανές συνδετικό στοιχείο, η κατ' εξοχήν απτή απόδειξη της ομοιογένειάς τους: η γλώσσα. Η γλώσσα, λοιπόν, ήταν το πεδίο πάνω στο οποίο καλλιεργήθηκαν οι σχέσεις εξάρτησης και επιβολής, έλξης και άπωσης, σύμπνοιας και ρήξης, αποστροφής και θαυμασμού ανάμεσά τους.

Ο εμπορικός οίκος Ράλλη

Από αυτήν την άποψη, ο ρόλος που έπαιξε ο εμπορικός οίκος Ράλλη ή, σωστότερα, που έπαιξαν ορισμένα στελέχη του στη διαμόρφωση ενός εκσυγχρονιστικού συστήματος ιδεών, το οποίο, μέσα από το κανάλι κυρίως του δημοτικισμού, διοχετεύτηκε και προς την Ελλάδα και προς άλλα κέντρα του ελληνισμού, αποτέλεσε μια εξειδίκευση του παραπάνω φαινομένου. Έτσι, σύμφωνα με τα πραγματολογικά στοιχεία που διαθέτουμε, κατά την πρώτη δεκαετία του 20ού αιώνα εργάζονταν στους Αδελφούς Ράλλη οι εξής ιστορικοί ηγέτες του δημοτικιστικού κινήματος: ο Αλέξανδρος Πάλλης, ο Αργύρης Εφταλιώτης, ο Δημήτρης Πετροκόκκινος, ο Πέτρος Βλαστός και ο αδελφός του Αμβρόσιος Βλαστός. Ζούσαν όλοι μεταξύ Αγγλίας και Ινδίων. Μόνο ο Πετροκόκκινος εγκαταστάθηκε στην Ελλάδα μετά το 1909, ενώ ο Εφταλιώτης θα επιλέξει στα τελευταία χρόνια της ζωής του τη Γαλλία. Ταξίδευαν συνεχώς και εξέφραζαν μια κοινωνική ομάδα η οποία είχε, τηρουμένων των αναλογιών, πολλές ομοιότητες, ως προς τη σύνθεση και τη στόχευση, με τις αστικές δυνάμεις που συγκρότησαν την κοινωνική βάση του νεοελληνικού Διαφωτισμού κατά τους προεπαναστατικούς χρόνους. Οι άνθρωποι αυτοί πάλευαν, όπως και τότε, με το λόγο τους αλλά και με το χρήμα τους, για την ανάπτυξη της εθνικής συνείδησης μέσα και έξω από την Ελλάδα, σε συνθήκες κοινωνικής αργουθμίας και εθνικής κρίσης, τις οποίες έ-

χαν προκαλέσει ο πόλεμος του 1897 και, στη συνέχεια, το Μακεδονικό ζήτημα. Πάλευαν με όπλο τις ιδέες που τους είχε κληροδοτήσει ο Διαφωτισμός, αλλά όπως τις είχε προσαρμόσει στις ανάγκες του ο πολιτικοκοινωνικός φιλελευθερισμός της ευρωπαϊκής επιχειρηματικής τάξης με την οποία συνεργάζονταν.

Οι στόχοι που έπρεπε να πραγματοποιηθούν ήταν η καθιέρωση της γλώσσας του λαού και η ανάπτυξη της παιδείας του. Τα μέσα που επρόκειτο να χρησιμοποιηθούν ήταν η χρηματοδότηση ατομικών και συλλογικών προσπαθειών και παραγωγή προσωπικού έργου — λογοτεχνικού, επιστημονικού, μεταφραστικού.

Με αυτά εφοδιάστηκε ο δημοτικισμός την πρώτη δεκαετία του 20ού αιώνα, κατά την οποία συλλογικοποιήθηκε και απέκτησε διαστάσεις κινήματος με κοινωνικοπολιτικά αιτήματα.

Την ίδια περίοδο, στον ελλαδικό χώρο, και από ένα σημείο και πέρα, μέσα σ' ένα

πλαίσιο αντιπαράθεσης με τους ιστορικούς αρχηγούς της διασποράς (Ψυχάρη, Πάλλη, Εφταλιώτη), εκείνο που κυρίως θα προβληθεί θα είναι η επιβαλλόμενη, αν όχι νομοτελειακή στις συνειδήσεις των δημοτικιστών, σύνδεση της δημοτικής με τον εκσυγχρονισμό της εκπαίδευσης. Προταγωνιστές αυτής της περιόδου θα είναι ο Αλέξανδρος Δελμούζος, ο Μανώλης Τριανταφυλλίδης και ο Δημήτρης Γληνός, οι οποίοι, είτε ως εκφραστές θεσμών είτε ως διωκόμενοι από θεσμούς, θα χρησιμοποιήσουν τη δημοτική γλώσσα ως σύμβολο και ως εργαλείο για την προώθηση και την καλλιέργεια σημαντικών αλλαγών στην ελληνική κοινωνία.

Επίσης το ίδιο χρονικό διάστημα η θεωρητική θεμελίωση του μαρξισμού στο χώρο των ελληνικών ιδεών (Γεώργιος Σκληρός, *Το Κοινωνικό μας Ζήτημα*, 1907) και οι σοσιαλιστικές συσπειρώσεις που προκάλεσε, δημιούργησαν το πρώτο σοβαρό ρήγμα στις τάξεις των δημοτικιστών.

Αποτέλεσμα του ρήγματος αυτού, που χώρισε τους δημοτικιστές σε σοσιαλιστές και σε εθνικιστές, όπως οι ίδιοι αποκαλούσαν τους εαυτούς τους, ήταν ότι σε όλο τον 20ό αιώνα η δημοτική γλώσσα θα αντιμετωπισθεί ως φορέας ιδεολογίας από τους ίδιους τους οπαδούς της, με την πιο μεγάλη αντίφαση: από ορισμένους ως απόδειξη της εθνικής συνέχειας, από άλλους ως γλώσσα της λαϊκής βούλησης και από τρίτους ως όπλο της εργατικής τάξης.

Οι κοινωνικές δυνάμεις που συγκρότησαν τους πόλους της γλωσσικής διαμάχης κατά τον 20ό αιώνα διέφεραν από τις αντίστοιχες του 18ου και του 19ου αιώνα κατά τούτο: Οι δημοτικιστές —εσωτερικά διαφοροποιημένοι— αποτελούσαν ένα σύνολο που ενεργούσε εκτός κρατικών θεσμών και που σκόπευε ή να διεισδύσει στους θεσμούς ή να τους ανατρέψει. Οι οπαδοί της καθαρεύουσας αποτέλεσαν ένα σύνολο που υποστηρίχθηκε από προσδιορισμένους φορείς εξουσίας (Εκκλησία, Κυβέρνηση, Πανεπιστήμιο) και που διέθετε επομένως τα όπλα που του εξασφάλιζε η εξουσία της οποίας ήταν φορέας. Αποτέλεσμα τούτου ήταν η βαθμιαία πρόσληψη της μεν δημοτικής ως συμβόλου ανατρεπτικού λόγου, της δε καθαρεύουσας ως συμβόλου αυθεντίας.

Είναι φανερό ότι το είδος του γλωσσικού φανατισμού που καλλιεργήθηκε στη διάρκεια του 20ού αιώνα διέφερε αισθητά από το είδος του αντίστοιχου φανατισμού που αναπτύχθηκε στην ελληνική πνευματική ζωή του 19ου αιώνα. Από την ώρα που άρχισε να σταθεροποιείται η εικόνα του δημοτικισμού ως κινήματος, η αναμέτρηση πήρε άλλο χαρακτήρα. Δεν είχε σχέση με τη μισαλλόδοξη δυσπιστία που εκφράστηκε και από τις δύο πλευρές και η οποία οδήγησε σε ακραίες εκδηλώσεις γνώμης. Έτσι, ο Ψυχάρης είπε τον Καβάφη «καραγκιόζη» και ο Πέτρος Βλαστός έλεγε τον Παπαδιαμάντη «ελεεινό» και τον Κάλβο «στιχοπλόκο». Από την άλλη μεριά, ο Αλέξανδρος Ραγκαβής είχε γράψει, στα 1891, για τον Υμνο του Σολωμού: «Υμνος εκφράζων τα ύψιστα αισθήματα και τας ενθεομότερας του έθνους ψυχάς πρέπει και γλώσσας της ευ-



Το φύλλο της 29ης Ιουνίου 1903 του «Νουμά», του Δ.Π. Ταγκόπουλου.



φιλοευρωπαϊσμός, ελληνοκεντρισμός συμβολίζει μια άλλη, μεγάλη σειρά ιδεολογικών και πολιτικών επιλογών, άσχετων, φαινομενικά τουλάχιστον, με αυτήν: Δηλαδή, το κάθε σκέλος του διλήμματος που υιοθετείται, συνοδεύεται αναγκαστικά από την παραδοχή ορισμένων αρχών και αξιών οι οποίες διακρίνονται αυστηρά μεταξύ τους και δεν έχουν καμία δυνατότητα μετακίνησης από το ένα σκέλος στο άλλο. Έτσι, η ελληνική σκέψη θα οδηγηθεί για μεγάλο διάστημα στη δημιουργία δύο άκαμπτων λόγων, με τους οποίους θα αναπαρίσταται η πραγματικότητα. Σύμφωνα με τον ένα, ο εκσυγχρονισμός, συνώνυμος του ευρωπαϊσμού, θα σημαίνει απειλή της εύθραυστης εθνικής ταυτότητας. Σύμφωνα με τον άλλο, ο ευρωπαϊσμός θα αποτελέσει την κατ' εξοχήν οδό προς την ανάπτυξη και την ευημερία.

«Επί του παρόντος», γράφει το 1913 ο Γεώργιος Παπανδρέου, «μας ενδιαφέρει μόνο η γνώσις του δρόμου, τον οποίον ηκολούθησαν ως σήμερα τα ευρωπαϊκά κράτη, επειδή τον ίδιον δρόμον θα βαδίσωμεν και ημείς»¹. Και ο σοσιαλιστής Νίκος Γιαννιός (1885–1958) γράφει το 1914: «Και το πνεύμα αυτό του ευρωπαϊκού σοσιαλισμού, που ως τώρα είχαμε παραδεχθεί υποχρεωτικά με τον επιστημονισμό, θα κομίσει και σε μας τα τελευταία του αποτελέσματα»².

Αντίθετα, η δυσπιστία απέναντι στην Ευρώπη εκφράζεται με πολλούς τρόπους. Υπάρχει η σαρκαστική αντιμετώπιση εκ μέρους του Ιωάννη Δραγούμη, ο οποίος γράφει την ίδια εποχή: «Οι τέλει κορσέδες

πρόστυχο κράτος να τους δώσει άλλο ιδανικό, μπακάλικο – ένα Βέλγιο μπουρζουαζικό, μια ουδέτερη ευνούχα γελαδοτρόφα Ελβετία»⁴.

Ο Αμίλλας Αλιβιζάτος (1887–1969) καθηγητής του Πανεπιστημίου Αθηνών, παρατηρεί το 1913: «Ο νέος πολιτισμός, ο Ευρωπαϊκός, τον οποίον συνειδητός ή ασυνειδητός απεδέχθημεν ήδη [...] φέρει μεθ' εαυτού ιδέας, όχι μόνον αντιθρησκευτικές, αλλά και αντεθνικές και γενικώς αναρχικές»⁵. Και ο Γρηγόριος Παπαμιχαήλ (1875–1955), καθηγητής του Πανεπιστημίου Αθηνών και μετέπειτα πρύτανης (1937) και ακαδημαϊκός, γράφει επίσης το 1913: «Ημείς έχομεν [...] ίδιον πολιτισμόν, τον πολιτισμόν τον Ελληνοχριστιανικόν, εφάμλλον του οποίου δεν παρήγαγεν η ανθρωπότης». Και καταλήγει: «Μεταβολή κατευθύνσεως προς στροφήν απότομον εις οιαδήποτε εκδήλωσιν του ευρωπαϊσμού [...] θα φέρη τον χαρακτήρα αιφνιδίου κλονισμού και αναστολής αυτού του εθνικού βίου»⁶.

Ευρωπαϊσμός – Ελληνοκεντρισμός

Η αντίθεση αυτή θα ορίσει το κλειστό πεδίο, μέσα στο οποίο θα συγκρουστούν δύο συστήματα αντιλήψεων. Ο χώρος της ιδεολογικής αντιπαράθεσης, θα ακινητοποιηθεί σ' αυτό το σχήμα. Όσοι υποστηρίζουν τις φιλοευρωπαϊκές ιδέες γίνονται υπερασπιστές των δημοκρατικών αξιών, του κοινοβουλευτισμού, του αντιμιλιταρισμού, της πάλης των τάξεων, του διεθνισμού. Αντίθετα, όσοι διατυπώνουν ελληνοκεντρικές απόψεις εκφράζουν ταυτόχρονα αριστοκρατική αντίληψη της ζωής, ολιγαρχικές τάσεις, άρνηση της κοινωνικής διαστρωμάτωσης, σφισινισμό, φυλετισμό, αντισημιτισμό. «Οχι από κάτω παρά από πάνω θα αρχίσει ο ξαναγεννημός», γράφει ο Δραγούμης⁷. Και αν το έθνος δεν κατορθώσει να ταυτίσει τα σύνορά του με τα σύνορα του κράτους, θα είναι άξιο της τύχης του, πάλι κατά τον Δραγούμη: «Ας ξεφτήσει, ας χαθεί σαν έθνος και τα άτομά του ας γίνουν ό,τι θέλουν, ας σκορπιστούν στον κόσμο σαν τους Εβραίους, [...] υποπόδιο των ποδιών σε έθνη άλλα πιο άξια. Κάποια στερνά άνθη θα τα βγάξει και τότε, [...] μερικούς Θεοτοκόπουλους ή Παπαδιαντόπουλους, που μόνο το όνομά τους θα είναι το τελευταίο σημάδι της καταγωγής τους. Οι άλλοι όλοι θα είναι έμποροι, μπακάληδες και ναυτικοί στα τέσσερα πέρατα της γης»⁸.

Τα παραδείγματα μπορούν να πολλαπλασιαστούν, αλλά έτσι κι αλλιώς εκείνο για το οποίο μαρτυρούν είναι αφενός η ανάγκη εξεύρεσης νέων εννοιών και νέων νοητικών εργαλείων και αφετέρου η προσπάθεια συντήρησης παλαιών κωδικών συμπεριφοράς, προκειμένου, όπως σημειώθηκε παραπάνω, και στις δύο περιπτώσεις, να αντιμετωπιστούν οι εκσυγχρονιστικές πιέσεις εκείνης της περιόδου.

Έτσι, γίνεται φανερό πως αυτό που καθιστά το δίλημμα ευρωπαϊσμός–ελληνοκεντρισμός κομβικό σημείο του ιδεολογικού προβληματισμού εκείνη την περίοδο είναι η ανάγκη για ενίσχυση μιας θεωρίας του εθνικισμού. Η ανάγκη για θεωρητική επεξεργασία έχει ήδη εμφανιστεί όταν στο χώρο των ελληνικών ιδεών πρωτοπαρουσιάστηκε, ως θεωρία, ο μαρξισμός.

Η συσπείρωση διανοουμένων που προκάλεσε το *Κοινωνικόν μας ζήτημα* του Γεωργίου Σκληρού (1907) υπήρξε, ως προς αυτό το σημείο, καθοριστικότερης σημασίας από άλλες περίπου σύγχρονες σοσια-

λιστικού περιεχομένου συσσωματώσεις διαφορετικής έμπνευσης, όπως ήταν η δράση του Πλάτωνα Δρακούλη (1858–1942) ή η ίδρυση της Κοινωνιολογικής Εταιρείας (1907) με επικεφαλής τον Αλέξανδρο Παπαναστασίου. Η ιδεολογική αντιπαράθετική δυάδα που αναδύθηκε με αφορμή το έργο του Σκληρού, ήταν: σοσιαλισμός–εθνικισμός, κοινωνικοί αγώνες–εθνικοί αγώνες.

Απόλυτα σχήματα

Και ασφαλώς, η αντιπαράθεση εκείνη συνέβαλε στη διαμόρφωση των διέφαλων απόλυτων σχημάτων που καθόρισαν επί δεκαετίες την ελληνική ιδεολογική κίνηση. Ωστόσο, κατά την περίοδο που μας απασχολεί εδώ, νομίζω πως ακόμη και αυτό το σχήμα απορροφήθηκε από το συμβολισμό του φιλοευρωπαϊσμού και ελληνοκεντρισμού.

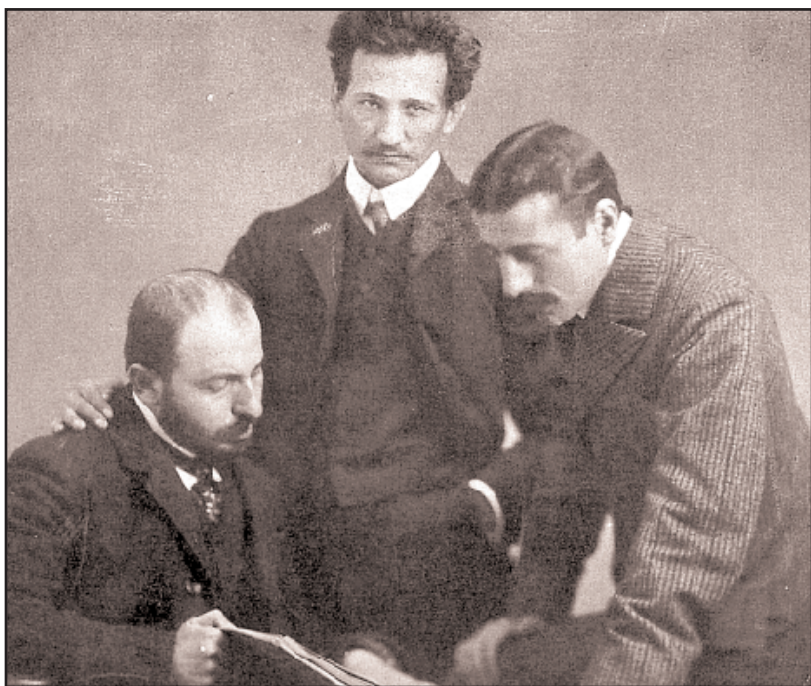
Η άποψή μου είναι πως και στις δύο περιπτώσεις εκείνο που είχε αποφασιστική σημασία ήταν η ανάγκη ενός θεωρητικού διαγράμματος που θα πλαισιώνει την ιδέα του εθνικισμού. Τη μια φορά επειδή γίνεται αντιληπτή η απειλή του σοσιαλιστικού διεθνισμού σε έναν χώρο όπου οι συνειδήσεις των ανθρώπων δεν έχουν ξεπεράσει το εθνικό ζήτημα – και αυτό ισχύει οπωσδήποτε για την περίοδο 1897–1909. Την άλλη φορά επειδή το ελληνικό κράτος, μετά τους Βαλκανικούς πολέμους, πραγματώνει ως ένα σημείο τη Μεγάλη Ιδέα, με αποτέλεσμα στο μεν ιδεολογικό επίπεδο να πρέπει να αναπροσαρμοσθεί προς κάποια κατεύθυνση η επίσημη ιδεολογία, στο δε κοινωνικοπολιτικό επίπεδο να κινητοποιηθούν οι δυνάμεις, οι οποίες δεν συμφωνούν με την πολιτική των «προσθηκών», όπως την αποκαλούσαν, και επιθυμούν άλλου είδους αντιμετώπιση των αλυτρωτικών ζητημάτων, όπως π.χ. την ανασύσταση μιας Ανατολικής αυτοκρατορίας.

Νομίζω πως υπάρχει ένας ωραίος συμβολισμός των ιδεολογικών τάσεων εκείνης της περιόδου. Μέσα στο 1914 ιδρύονται τα Γενικά Αρχεία του Κράτους και το Βυζαντινό Μουσείο. Είναι φανερή η ανάγκη να συσταθούν δύο θεσμοί που θα συγκεντρώσουν και θα διαφυλάξουν, τα μεν Γενικά Αρχεία, τα νομμοπονητικά τεκμήρια της κρατικής υπόστασης του έθνους, το δε Βυζαντινό Μουσείο, τα αποδεικτικά στοιχεία της ιστορικής του συνέχειας. Η πορεία αυτή θα κρατήσει ως τις αρχές της δεκαετίας του 1920. Όπως είναι φυσικό, μετά το 1920, τα μεγάλα πολιτικά γεγονότα, η παρέμβαση του αναπτυσσόμενου κομμουνιστικού κινήματος στο χώρο των ιδεών και οι σοβαρές πολιτειακές αλλαγές της δεκαετίας αυτής θα επενεργήσουν αποφασιστικά και στο πεδίο μέσα στο οποίο καλλιεργούνται οι αντιλήψεις που έχει κάθε φορά η ελληνική κοινωνία για τον εαυτό της.

Σημειώσεις:

1. Γεώργιος Παπανδρέου, «Ελληνικόν Μέλλον» στο «Κείμενα 1913–1942», τομ. Α', εκδ. Μπίση, Αθήνα 1963, σελ. 17.
2. Νίκος Γιαννιός, «Ο φυσικός δρόμος προς την αυριανή Ελλάδα», Αλεξάνδρεια, εκδ. του περ. «Γράμματα», 1919, σελ. 106.
3. Ίδης, «Ελληνικός Πολιτισμός», Αλεξάνδρεια, εκδ. του περ. «Γράμματα», 1914 σελ. 30.
4. Στο ίδιο, σελ. 50.
5. Απάντηση στο «Ερευνα για τις μελλοντικές κατευθύνσεις της Φυλής», Αλεξάνδρεια, εκδ. του περ. «Γράμματα», 1919, σελ. 88.
6. Γρηγόριος Παπαμιχαήλ, «Ελληνικά Προβλήματα», Αλεξάνδρεια, εκδ. του περ. «Γράμματα», 1915.
7. Ίδης, ο.π., σελ. 37.
8. Στο ίδιο, σ. 51.

αναζητήσεις



Ο Γ. Σκληρός, αριστερά, με τον Αλ. Δελμούζο και τον Γεώργιο Ν. Παπανικολάου (μετέπειτα διάσημος καρκινολόγος γιατρός) στην Πρώτη (το 1907).

ται από ανθεκτικές έως αμετάβλητες κοινωνικές και θρησκευτικές αξίες, κινδυνεύει από την εισβολή του ευρωπαϊκού πολιτισμού. Και εκείνο που πολλαπλασιάζει το ενδιαφέρον είναι ότι η αντιθετική δυάδα

γίνονται στο Παρίσι, τα τέλεια κράτη πάλι εκεί κατασκευάζονται»³ και παρακάτω, για ελληνικό εθνικό ιδανικό που πρέπει να έχουν οι Έλληνες, «μολονότι πάσιισε με τα όλα του το φραγκοντυμένο ταπεινό και

Του **Θανάση Καλαφάτη**

Ιστορικού του Πανεπιστημίου Πειραιώς

Η δεκαετία 1900-1910 βρoίσκει την ελληνική κοινωνία και οικονομία μπροστά σε προβλήματα που ανάγονται στον προηγούμενο αιώνα. Το σταφιδικό, το Θεσσαλικό, το νομισματικό και το πρόβλημα του αστικοδημοκρατικού μετασχηματισμού συγκαταλέγονται στα σοβαρότερα και πιο επείγοντα από αυτά. Σε νέα τροχιά η ελληνική οικονομία και κοινωνία θα μπουν ουσιαστικά μετά το 1914, όταν, με τους Βαλκανικούς πολέμους, θα έχουμε μια νέα εδαφική επέκταση, αφενός, και, αφετέρου, θα αρχίσουν να πραγματοποιούνται ισχυρές κρατικές παρεμβάσεις στην οικονομία και να δημιουργούνται νέοι θεσμοί.

Τη δεκαετία 1900-1910, στην οικονομία της χώρας –εν συγκρίσει με ό,τι συμβαίνει στην πολιτική και την κοινωνική σφαίρα, όπου σημειώνονται εξελίξεις μεγαλύτερης εμβέλειας– δεν σημειώνονται επαναστατικές μεταβολές, συμβαίνουν όμως σοβαρές εξελίξεις, που σηματοδοτούν μια ποιοτική αναστροφή. Ειδικότερα, παρατηρείται μια αναπτυξιακή ώθηση, συνδεδεμένη κατά κύριο λόγο με τη μετακίνηση του πλεονάζοντος αγροτικού πληθυσμού προς τα αστικά κέντρα –ή εκτός Ελλάδας– και με την εισροή ξένου και παροικιακού ελληνικού κεφαλαίου στη χώρα, αποτέλεσμα και των πιέσεων που δέχεται το τελευταίο αυτό από τον αναπτυσσόμενο οικονομικό και πολιτικό εθνικισμό στο χώρο της ΝΑ Ευρώπης, ιδιαίτερα στην Τουρκία, την Αίγυπτο και τη Νότια Ρωσία.

Την ίδια περίοδο, η ελληνική οικονομία εντάσσεται όλο και πιο πολύ στον διεθνή οικονομικό καταμερισμό της εργασίας, καθώς η διαμόρφωση νέων όρων για τη ροή της νομισματικής κυκλοφορίας και η προσαρμογή της εργασίας στις απαιτήσεις του εργοστασιακού συστήματος διαμορφώνουν ένα νέο σκηνικό, το οποίο χρωματίζεται από τους ανταγωνισμούς μεταξύ ελληνικού και ξένου τραπεζικού κεφαλαίου (Τράπεζα Αθηνών, Τράπεζα Κρήτης, Τράπεζα Ανατολής, κ.ά.).

Ο Διεθνής Οικονομικός Ελεγχος

Μετά την ήττα του 1897, επιβάλλεται, το 1898, στην Ελλάδα ο Διεθνής Οικονομικός Ελεγχος, με τις πέντε μεγάλες δυνάμεις της εποχής –Αγγλία, Γαλλία, Γερμανία, Ιταλία και Ρωσία– να παίζουν καταλυτικό ρόλο στις πολιτικές και οικονομικές εξελίξεις στη χώρα. Επιπρόσθετα, η ήττα του 1897 οδήγησε σε έναν πιο ελαχθή διακανονισμό του εξωτερικού χρέους της Ελλάδας, σε σχέση με τις πρώτες διαπραγματεύσεις που είχαν ξεκινήσει αμέσως μετά το 1893, όταν κηρύχθηκε η εξωτερική χρεωκοπία του ελληνικού κράτους. Με τον διακανονισμό του 1898, πολλές κρατικές πρόσοδοι κατέστησαν υπέγγυοι για την αποπληρωμή των δανείων προς τους ξένους δανειστές, και η άσκηση της οικονομικής πολιτικής (δημοσιονομικής, νομισματικής, συναλλαγματικής) τίθεται υπό περιορισμό και επιβάλλεται μια αντιπληθωριστική πολιτική, η οποία οδηγεί τη χώρα σε συναλλαγματικό και νομισματικό αδιέξοδο. Η εξωτερική αξία της δραχμής συνεχώς πέφτει, ενώ η μείωση της ποσότητας του κυκλοφορούντος χρήματος έρχεται σε πλήρη αντίθεση με τις ανάγκες μιας αναπτυσσόμενης οικονομίας, η οποία, αφετέρου, ευνοείται από την εισροή του ξένου κεφαλαίου, των μεταναστευτικών εμβασμάτων, των άδηλων ναυτιλιακών πόρων και τη συγκυρία των καλών αγροτικών εσοδίων στα πρώτα χρόνια της δεκαετίας. Η πίεση αυτή θα οδηγήσει στον Νόμο ΓΧΜΒ του 1910, με τον οποίο θα επιχειρηθεί να λυθεί το νομισματικό και συναλλαγματικό πρόβλημα, για να δημιουργηθεί έτσι, στο πλαίσιο της Εθνικής Τραπέζας της Ελλάδος, ο μηχανισμός μιας πρωτόλειας κεντρικής τράπεζας, η οποία τελικά θα

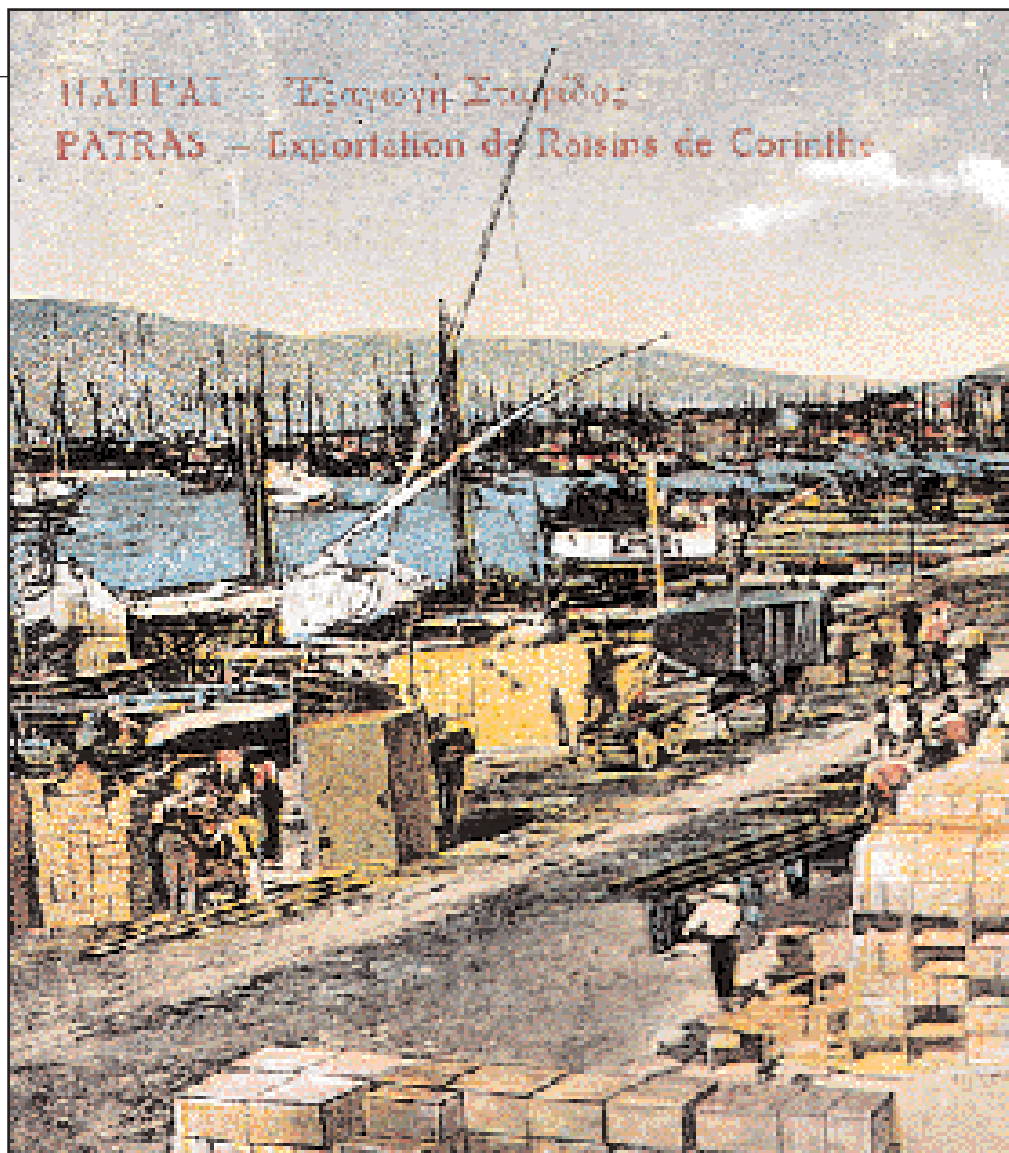
ιδρυθεί στην Ελλάδα δυο δεκαετίες αργότερα.

Το σταφιδικό

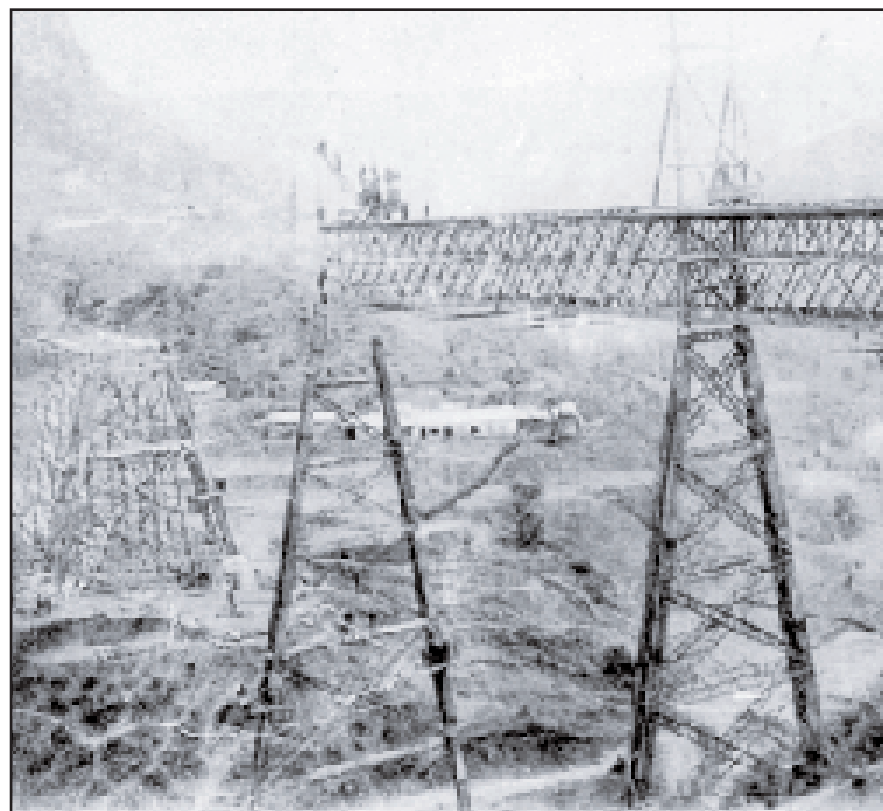
Η κρίση της υπερπροσφοράς της σταφίδας –που πήρε δραματικές διαστάσεις το 1893 στη ΒΔ Πελοπόννησο και οδήγησε στο μεγάλο υπερπρόντιο κύμα μετανάστευσης– αν και είχε υποχωρήσει την πρώτη δεκαετία του νέου αιώνα, δεν φαίνεται ότι θα μπορούσε να λυθεί χωρίς έντονους κοινωνικούς σπασμούς.

Τα σχήματα της Σταφιδικής Τράπεζας, της Ενιαίας Τράπεζας και του Μονοπωλίου διχάζουν την περίοδο αυτή τις σταφιδοπαραγωγικές περιοχές και αποδεικνύονται ατελέσφορες λύσεις. Παρά τις εξεγέρσεις των σταφιδοκτηματιών και σταφιδοακτημόνων, παρά τη δημοουργία, την περίοδο 1900-1905 στη ΒΔ Πελοπόννησο, πολιτικών σχημάτων με αναρχοσοσιαλιστικές κατευθύνσεις, η οικονομική σημασία του συγκεκριμένου προϊόντος, της σταφίδας, εξαντλεί τον κύκλο της.

Η λύση βρoίσκεται στην κατεύθυνση της αναδιάρθρωσης των καλλιεργειών και της προώθησης νέων εξαγωγίμων προϊόντων (σύνκα, καπνός, βαμβάκι), που ευνο-



Οικονομία κ



Κατασκευή της σιδηροδρομικής γέφυρας στον Μπράλο, 1906 (αρχείο Κ. Ανδρού)



Λιμάνι της Πάτρας, αρχές του αιώνα. Συσχευασμένη σταφίδα, έτοιμη για φόρτωση με προορισμό βρετανικά λιμάνια, (αρχείο Ε.Λ.Ι.Α.).

ούνται από τις τραπεζικές χρηματοδοτήσεις, οι οποίες θα επεκταθούν την επόμενη δεκαετία, όταν –και με κρατική παρέμβαση– θα ενισχυθεί ο θεσμός των αγροτικών συνεταιρισμών, που θα αποτελέσουν τον νέο συλλογικό εγγυητή των μικροϊδιοκτητών απέναντι στην τράπεζα.

Η διανομή της γης

Το Θεσσαλικό πρόβλημα –που συμπυκνώνεται στη διάλυση των μεγάλων τσιφλικιών και στην απόδοση της γης στους ακτήμονες αγρότες της Θεσσαλίας, και που η επίλυσή του συνδέθηκε με την αγροτική εξέγερση του Κιλελέρ το 1910– είναι πρόβλημα διανομής της γης, η λύση του οποίου καθυστέρησε επικίνδυνα πολύ για τον εκσυγχρονισμό της ελληνικής οικονομίας. Θα ακολουθήσουν, βέβαια, και άλλες διανομές της γης, όπως εκείνες του 1917 και του 1952, αλλά, με τη δρομολόγηση της διαδικασίας απελευθέρωσης της γης στη Θεσσαλία το 1910, θα έχει επέλθει η νίκη της μικρής έγγειας ιδιοκτησίας πάνω στη μεγάλη και ο συντελεστής γη θα καταστεί εμπορεύσιμος και θα αποκτήσει την κινητικότητα που θα επιτρέψει, σε συνδυασμό με άλλες, τεχνολογικής υφής, μεταβολές, να αλλάξει μελλοντικά το αγροτικό οικονομικό τοπίο της Ελλάδας.

εμπορίου της χώρας την περίοδο 1900-1910 αντανάκλα τις προαναφερθείσες εξελίξεις τόσο στον τομέα της βιομηχανίας όσο και στην αγροτική οικονομία. Από τα μέσα της δεκαετίας το έλλειμμα του εμπορικού ισοζυγίου μειώνεται σημαντικά, σαν αποτέλεσμα της αύξησης των εξαγωγών μάλλον παρά της μείωσης των εισαγωγών, και δεν είναι πλέον οι εξαγωγές της σταφίδας που κυριαρχούν στο σύνολο των εξαγωγών. Η εικόνα γίνεται ακόμα καλύτερη εάν συνεξεταστεί και το ισοζύγιο άδηλων πόρων.

Κάτω από αυτές τις ευνοϊκές συνθήκες η συναλλαγματική αξία της δραχμής θα βελτιωθεί αισθητά, ώστε το 1910 να υπάρχουν ισχυρά επιχειρήματα για την επαναφορά του νομισματικού συστήματος του «κανόνα του χρυσού». Τελικά επιλέχθηκε ένα ενδιάμεσο σύστημα μεταξύ «κανόνα του χρυσού» και αναγκαστικής κυκλοφορίας, το σύστημα του κανόνα του «χρυσού συναλλάγματος», καθώς βάραινε ακόμα η μνήμη της νομισματικής κρίσης του 1885 και προτάχθηκε η σόφρων οικονομική σκέψη ότι το ζητούμενο δεν ήταν η επιβολή του «κανόνα του χρυσού», αλλά η διατήρησή του στη συνέχεια.

Εν όψει πολέμου

Σε αυτή την κρίσιμη για τα εθνικά μας θέματα δεκαετία, το πρόβλημα της χρηματοδότησης των δαπανών της επερχόμενης βαλκανικής σύγκρουσης είναι καίριο και ζωτικό για τις μελλοντικές τύχες του νέου κράτους-έθνους, που ξεπήδησε μέσα από τις φλόγες της Επανάστασης του 1821 και το οποίο ολόκληρο τον 19ο αιώνα αγωνίζεται για την ενοποίηση και εθνική αποκατάσταση των αλύτρωτων περιοχών.

Η κάλυψη των αναγκών αυτών επιχειρείται με εξωτερικό δανεισμό και με επαύξηση των δημοσίων εσόδων, τα οποία την περίοδο αυτή αρχίζουν να αυξάνουν, με ταχύτερους μάλιστα ρυθμούς τη δεύτερη πενταετία, και να παρακολουθούν σταθερά τους ρυθμούς αύξησης του Ακαθάριστου Εθνικού Προϊόντος. Φυσικά, τη δεύτερη δεκαετία του 20ού αιώνα θα υπάρξει μια πολύ μεγαλύτερη φορολογική επιβάρυνση, για να καλυφθούν οι πολεμικές δαπάνες, όμως θα πρέπει να ληφθεί υπόψη εδώ ότι ο εξωτερικός δανεισμός ήταν πολύ δύσκολος, καθώς η χώρα ήδη από το 1893 είχε καταστεί αναξιόπιστος πελάτης των μεγάλων ευρωπαϊκών τραπεζών. Θα χρειαστούν η τραπεζική δεινότητα και οι μεγάλες διασυνδέσεις του διοικητή της Εθνικής Τράπεζας Ιωάννη Βαλαωρίτη για να καταστεί δυνατή η εξασφάλιση με εξωτερικό δανεισμό σοβαρών πόρων για τη χρηματοδότηση της μεγάλης εθνικής προσπάθειας. Δικαίως ο Ι. Βαλαωρίτης μπορεί να θεωρηθεί ο άτυπος υπουργός Οικονομικών και οικονομικός στρατηλάτης, δίπλα στους πολιτικούς και στρατιωτικούς ηγέτες της εποχής.

Συνοψίζοντας, θα μπορούσε να λεχθεί ότι η δεκαετία 1900-1910, μολοντί επισκιάστηκε από την επόμενη δεκαετία των νικηφόρων Βαλκανικών Πολέμων, έχει τη δική της αξία και συμβολή στην ανόρθωση της ελληνικής οικονομίας και κοινωνίας το πρώτο μισό του 20ού αιώνα, σε σύγκριση με το τελευταίο μισό του 19ου αιώνα.

και κοινωνία

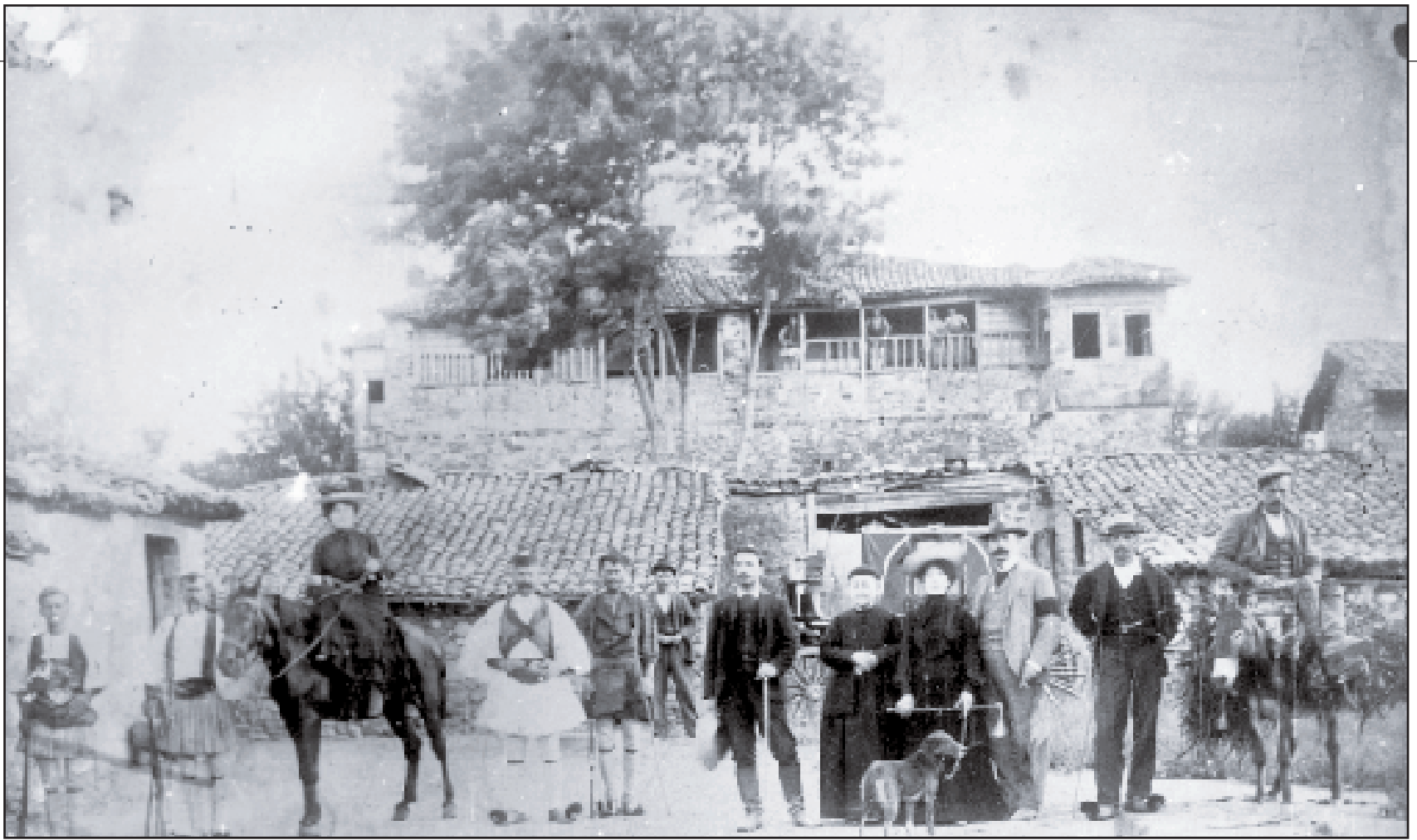


Πειραιά).

Η ελληνική βιομηχανία, με τη συγκέντρωση των εγχώριων κεφαλαιουχικών πόρων στους κλάδους καταναλωτικών αγαθών και του ξένου κεφαλαίου στις εξορυκτικές βιομηχανίες, σημειώνει ένα νέο ξεκίνημα στις αρχές της πρώτης δεκαετίας του 20ού αιώνα. Η ευνοϊκή συγκυρία εισροής κεφαλαιουχικών πόρων και πλούσιων αγροτικών συγκομιδών, που προαναφέραμε, θα συντελέσει στην επέκταση της εσωτερικής κατανάλωσης, ενώ την ίδια στιγμή συντελείται η απόσπαση της βιοτεχνικής εργασίας από τη γεωργία και ενισχύεται έτσι ο αστικός τομέας, με την εισροή φθηνού εργατικού δυναμικού το οποίο έχει αποδεσμευτεί από τον παραδοσιακό τομέα της γεωργίας. Ταυτόχρονα αρχίζουν να αποδίδουν καρπούς η «τρικουπική» εισαγωγή του σιδηροδρομικού συστήματος και η οδική ενοποίηση της χώρας.

Η εξέλιξη αυτή της βιομηχανίας, η οποία ευνοείται ορισμένες φορές και από τη συγκεκριμένη διαμόρφωση της συναλλαγματικής αξίας της δραχμής, δεν θα είναι πάντοτε ομαλή και απαλλαγμένη από κοινωνικούς κλυδωνισμούς, όπως έχουν καταγραφεί στις μεγαλύτερες πόλεις και ιδιαίτερα στον Πειραιά.

Η διαμόρφωση του πίνακα εξωτερικού



1903. Στο τσιφλίκι της οικογένειας Βλιτσάκη στη Βάνιαρη Καρδίτσας. Πίσω, η «επιστασία», η διαμονή του γαιοκτήμονα. Τα χαμηλά χτίσματα (σαρτάρες) ήταν οι κατοικίες των κολλήγων. (Αρχειο Μ. Κλιάφα).

Της **Μαρούλας Κλιάφα**

Συγγραφέως

Η Θεσσαλία που αντίκρουσε ο ελληνικός στρατός όταν εισήλθε σ' αυτήν τον Αύγουστο του 1881, μετά την ένωσή της με την Ελλάδα, ήταν μια περιοχή τελείως υπανάπτυκτη, με σπίτια ως επί το πλείστον πλίθινα, χωρίς δρόμους και βιομηχανία, με «*το ννίον του Ησιόδου να αροτριά την πεδιάδα*» και «*την τέχνη να διατελή εν νηπιώδει καταστάσει*».

Ωστόσο οι απεσταλμένοι των αθηναϊκών εφημερίδων «Αιών» και «Εφημερίς» παρατηρούν ότι «*οι κάτοικοι εισί νοήμονες, φιλομαθέστατοι και κάλλιστα λαλούσι την ελληνικήν γλώσσαν άνδρες τε και γυναίκες, άμικτη βαρβαρισμών και ξένων λέξεων*».

Οι πρώτες ημέρες κύλησαν μέσα σε πανηγυρισμούς. Όμως με την εγκατάσταση των δημοσίων υπηρεσιών και την εφαρμογή των ελληνικών νόμων αρχίζουν να δημιουργούνται οι πρώτες προστριβές. «*Το στάδιον των διαχύσεων παρήλθε και η πραγματικότης απέδειξε ότι και πάλιν ιερεμιάδες μάς κατασκηνάζονται*», τηλεγραφεί από τη Λάρισα στην εφημερίδα «Αιών» ο ανταποκριτής της.

Συνηθισμένοι οι ντόπιοι σε έναν άλλο τρόπο ζωής δυσκολεύονται να προσαρμοστούν στις νέες συνθήκες και αρνούνται να υπακούουν στις αρχές, με αποτέλεσμα «*να ξυλίζονται, φυλακίζονται και υβρίζονται ως παραβάται δήθεν αστυνομικών διατάξεων*». Τη δυσφορία τους επέτεινε και η συμπεριφορά της ελληνικής κυβέρνησης, η οποία στην προσπάθειά της να προσελκύσει, για λόγους ψηφοθηρικούς κυρίως, τους εναπομείναντες στη Θεσσαλία Οθωμά-

νους, άρχισε να τους απονέμει τίτλους και παράσημα.

Προσδοκίες και διαψεύσεις

Όμως την μεγαλύτερη απογοήτευση τη δοκίμασαν οι Θεσσαλοί αγρότες. Καθελόμενοι επί αιώνες στα τσιφλίκια των Τούρκων γαιοκτημόνων, πίστευαν πως μετά την ένωση τα κτήματα θα περνούσαν στα χέρια τους.

Οι ελπίδες τους δεν άργησαν να διαψευστούν. Ήδη από το 1839, το τουρκικό Δημόσιο, δημεύοντας τα κτήματα του Αλή πασά στη Θεσσαλία, είχε αρχίσει να τα εκποιεί, ενώ αμέσως μετά την υπογραφή της Συνθήκης του Βερολίνου, που παραχωρούσε τη Θεσσαλία στην Ελλάδα, οι Τούρκοι τσιφλικάδες και οι μικροκτηματίες Κονιάρηδες έσπευσαν να πουλήσουν τη γη τους. «*Ητο τηλικαύτη η ζήτησις ώστε αντί*

να υποτιμηθώσιν, ως ηλιζέτο, αι γαίαι υπερετιμήθησαν απιστεύτως» (Σοφοκλής Τριανταφυλλίδης). Βαθύπλουτοι Έλληνες της Διασποράς, ο Χριστάκης Ζωγράφος, ο Ευάγγελος Ζάππας, ο Στεφάνοβιτς, ο Μπαλτατζής και πολλοί άλλοι, αγόρασαν στη Θεσσαλία τεράστιες εκτάσεις γης. Οι ιδιοκτησίες αυτές αποτελούσαν το 50-64% των καλλιεργούμενων εκτάσεων και εργάζονταν σε αυτές το 50% περίπου του αγροτικού πληθυσμού της Θεσσαλίας.

Την επιχειρηματική δραστηριότητα των πλουσίων ομογενών κάλυψε απολύτως η ελληνική κυβέρνηση. Επιζητώντας την εισροή ξένων κεφαλαίων στην Ελλάδα, ο πρωθυπουργός Χαρίλαος Τρικούπης εξήγησε με σαφήνεια στη Βουλή πως «*εάν επιβάλωμεν την διανομήν των κτημάτων εις τους καλλιεργητάς, όπως μου το ζητείτε, θα εκδιώξωμεν εξ Ελλάδος το χρήμα των Ελλήνων του εξωτερικού*», και πρότεινε, «*η κατάστασις να παραμείνη ως έχει διότι τούτο απαιτούν τα γενικώτερα συμ-*

φέροντα της χώρας μας».

Μόνο που η κατάσταση δεν παρέμεινε ως είχε. Με τα νέα κολληγικά συμβόλαια που οι αγρότες κλήθηκαν να υπογράψουν, έχασαν όλα τα προνόμια που είχαν κατά την οθωμανική περίοδο. Από καλλιεργητές που ήταν, μεταβλήθηκαν σε ακτήμονες. Αυτό σήμαινε ότι ο νέος αφέντης είχε τη δυνατότητα, μόλις έληγε το ετήσιο συμβόλαιο, να αποπέμψει τον κολληγό από το κτήμα χωρίς καμιά δικαιολογία. Επί πλέον, σύμφωνα με τους εσωτερικούς κανονισμούς των τσιφλικιών, ο κολληγός δεν είχε κανένα ιδιοκτησιακό δικαίωμα στην οικία όπου έμενε, όφειλε να παράγει μια ορισμένη ποσότητα καρπών από την οποία έπρεπε να δίνει στον γαιοκτήμονα το ένα τρίτο, ενώ σε περίπτωση θανάτου του η οικογένειά του διώχονταν από το τσιφλίκι. Ζώντας μέσα στην ανέχεια, απομονωμένοι, χωρίς ιατρική περίθαλψη και εκπαίδευση για τα παιδιά τους, συχνά χωρίς ιερέα, οι κολληγοί εργάζονταν «*ήλιο*

με ήλιο», ανατολή ως τη δύση, κυριολεκτικά για ένα κομμάτι μπομπότα. Το σιταρένιο ψωμί στο τραπέζι τους ήταν τόσο σπώνιο που το αποκαλούσαν «χάσιωκο».

Παρά το εύφορο έδαφος η συγκομιδή ήταν συνήθως μικρή. Τα πρωτόγονα μέσα καλλιέργειας δεν επέτρεπαν τη σωστή φροντίδα της γης, ενώ συχνά οι δυσμενείς καιρικές συνθήκες κατέστρεφαν τη σοδειά –κυρίως καλλιεργούσαν σιτάρι– με αποτέλεσμα ο χωρικός να καταφεύγει στους τοκογλύφους για να θρέψει την οικογένειά του.

Συνθήκες δουλοπαροικίας

Υπό την αυστηρή έως κτηνώδη επίβλεψη των σουμπάσηδων (επιστατών), 11.000 οικογένειες ζούσαν περίπου σαν δουλοπάροικοι στα 400 θεσσαλικά τσιφλίκια, χωρίς καμιά δυνατότητα διαμαρτυρίας. Οι ελάχιστοι που προσπάθησαν να αντισταθούν βρέθηκαν αντιμετώπιση με την αστυνομία και τις δικαστικές αρχές, που προστάτευαν τα συμφέροντα των γαιοκτημόνων, πολλοί από τους οποίους ήταν βουλευτές.

Αλλά δεν ήταν όλοι οι τσιφλικιάδες εκμεταλλευτές του μόχθου των αγροτών με μόνο κίνητρο τη συσσώρευση πλούτου. Υπήρξαν και περιπτώσεις, όπως των αδελφών Γεωργίου και Σόλωνα Χριστάκη-Ζωγράφου, που ενδιαφέρονταν για την εκβιομηχάνιση της Θεσσαλίας και τη δημιουργία πρότυπων αγροκτημάτων. Οι αδελφοί Ζωγράφου ίδρυσαν το 1893 στη Δυτική Θεσσαλία το πρώτο εργοστάσιο ζαχαρώσεως και την ίδια περίοδο εισήγαγαν στο εκτάσεως 50.000 στρεμμάτων τσιφλίκι τους στη Λαζαρίνα –όπου καλλιεργούσαν τεύτλα, αραβόσιτο, ρύζι, βαμβάκι και σιτάρι– τη μηχανική καλλιέργεια.

Το 1896 ο πρωθυπουργός Θ. Δηλιγιάννης επιχείρησε τη μερική απαλλοτρίωση των τσιφλικιών, αλλά το νομοσχέδιο που εισηγήθηκε καταψηφίστηκε ακόμα και από τους ίδιους τους βουλευτές του.

Ο πόλεμος του 1897 επιδείνωσε τη θέση των κολλήγων. Η σοδειά καταστράφηκε, η τοπική οικονομία κατέρρευσε και πολλοί Θεσσαλοί κατέφυγαν πρόσφυγες στην Αθήνα.

Μετά την αποχώρηση των Τούρκων, την άνοιξη του 1898, η κατάσταση παρέμενε οικτρή. Η ληστοκρατία έπαιρνε μεγάλες διαστάσεις, ενώ «το τουρκικόν σύστημα του βούρδουλου δεν ελησμονήθη ακόμα, ούτε το κόττα πήττα», όπως γράφει χαρακτηριστικά η «Εφημερίς», υπονοώντας ότι τα αποσπάσματα όχι μόνο συμπεριφέρονταν βάνανυσα στον πληθυσμό αλλά και χρηματιζόνταν.

Με την έλευση του 20ού αιώνα, νέος άνεμος αρχίζει να πνέει. Θεσσαλοί αστοί, μοπολασμένοι με τις σοσιαλιστικές ιδέες που κυκλοφορούν στην Ευρώπη, τάσσονται στο πλευρό των κολλήγων. Μεταξύ αυτών ο Σοφ. Τριανταφυλλίδης, στο Βόλο, που η εφημερίδα του «Πανθεσσαλική» έχει προμετωπίδα το σύνθημα «απαλλοτρίωση», η Ελένη Καραϊτίσου, στη Λάρισα, που με το ψευδώνυμο «Rebelle» αθροογραφέι στην τοπική «Μικρά» υπέρ των δικαιωμάτων των αγροτών και εργατών, και, φυσικά, ο Μαρτίνος Αντύπας, που με τα φλογερά του κηρύγματα ξυπνά από το λήθαργο τους κολλήγους.

Μεταξύ 1904 και 1907 ιδρύονται οι πρώτοι Γεωργικοί Σύνδεσμοι, με στόχο

την απαλλοτρίωση. Στα υπομνήματά τους και τις πρώτες κινητοποιήσεις τους, ο Στέφανος Δραγούμης, πρόεδρος της επιτροπής επί του θεσσαλικού νομοσχεδίου, απαντά ότι «*αι εκδηλούμεναι ανυπομονησίοι μοι φαίνονται άδικοι και επιβλαβείς και συνιστά στους κολλήγους υπομονή και φρόνηση*» («Χρόνος» 14.3.1908).

Το επαναστατικό κίνημα του Στρατιωτικού Σύνδεσμου τον Αύγουστο του 1909 στο Γουδί, ενθαρρύνει τους αγρότες. Ο συγγραφέας Α. Καρκαβίτσας αρθρογραφεί υπέρ των κολλήγων, καλώντας τον Σύνδεσμο «*να λυτρώσει το λαό από τα κόμματα και τα ερπετά τους*».

Κι ενώ οι φωνές των αστών υπέρ των καλλιεργητών πληθαίνουν, οι Γεωργικοί Σύνδεσμοι διοργανώνουν το Φεβρουάριο του 1910 συλλαλητήρια σε Καρδίτσα, Τρίκαλα και Λάρισα, όπου οι χωρικοί με σημαίες και λάβαρα συγκεντρώνονται στις πλατείες διαδηλώνοντας «*υπέρ της ανορθώσεως και της ελευθερίας των*».

Οι κινητοποιήσεις αυτές δεν ανησυχούν μόνο την κυβέρνηση Δραγούμη αλλά και ένα μέρος της κοινής γνώμης, που φοβάται πολεμική εμπλοκή με την Τουρκία. Τους φόβους αυτούς υποδαυλίζουν και μερικές τοπικές εφημερίδες, ενώ ταυτόχρονα μια μερίδα του αθηναϊκού Τύπου, προβάλλοντας τις θέσεις των γαιο-

Το πρόβλημα της διανομής της αγροτικής γης και οι αγώνες των ακτημόνων.

κτημόνων, κατηγορεί τους κολλήγους ως «*μέθυσσους και ακαμάτηδες*».

Καθώς οι μέρες περνούν η κατάσταση εκτραχύνεται. Στην Καρδίτσα διαδηλωτές πυροβολούν στον αέρα και πετροβολούν διερχόμενη αμαξοστοιχία. Η κυβέρνηση, για να προλάβει νέα έκτροπα, αποστέλλει στη Θεσσαλία μεγάλη στρατιωτική δύναμη.

Κιλελέρ

Το Σάββατο 6 Μαρτίου οργανώνεται στη Λάρισα, που «*παρουσιάζει θέαμα στρατοκρατούμενης πόλεως*», συλλαλητήριο. Σύμφωνα με την τοπική εφημερίδα «Μικρά», έφιππες περιπολίες διέτρεχαν τους δρόμους και φρουρές σκαπανέων και πυροβολητών φρουρούσαν τα δημόσια κτίρια.

Τα μέτρα δεν πτοούν τους χωρικούς. Με ελληνικές, κόκκινες και μαύρες σημαίες αρχίζουν να συγκεντρώνονται στην πλατεία της Θέμιδος. Ξάφνου φτάνει η είδηση για επεισόδια στους σταθμούς Κιλελέρ και Τσουλάο: Ο στρατός που επέβαινε στην αμαξοστοιχία της γραμμής Βόλου – Λαρίσης πυροβόλησε και σκότωσε χωρικούς που επιχειρούσαν να ταξιδέψουν με το τρένο αρνούμενοι να πληρώσουν εισιτήριο. Το νέο φανατίζει τους διαδηλωτές. Πολλοί ζητούν να αναβληθεί το συλλαλητήριο για την επομένη: «*Αύριον και έ-*

νοπλον εφώναζον». Λίγο αργότερα η φήμη ότι ο στρατός εμποδίζει την είσοδο στους διαδηλωτές που έρχονταν από το χωριό Νεμπεγλέρ οδηγεί όλο εκείνο το μανιασμένο πλήθος στην πύλη των Φαρσάλων, όπου ξεσπά εκτεταμένη συμπλοκή με έναν νεκρό χωρικό και δύο τραυματίες στρατιώτες.

Με αλληπάλληλους πυροβολισμούς και επελάσεις, οι ιππικοί διασκορπίζονται και πάλι στην πλατεία. Στους συγκεντρωθέντες μιλούν ο Γ. Σχοινιάς, αντιπρόσωπος του κοινού των Θεσσαλών, και ο Ντίνος Νούσιος από τα Φάρσαλα. Στο ψήφισμα που εγκρίνεται διά βοής, «*ο γεωργικός λαός απαιτεί την άμεσον επιψήφισιν των τσιφλικιών και τη διανομή των Ζαλπειών κτημάτων*».

Σύμφωνα με την εφημερίδα «Μικρά» της Λαρίσας (φ. 11/3/1910), ο τελικός απολογισμός στις διάφορες συμπλοκές την ημέρα εκείνη ήταν έντεκα νεκροί και δεκατρείς τραυματίες.

Τα αιματηρά γεγονότα στη Θεσσαλία απασχόλησαν εντονότατα το πανελλήνιο. Οι αντιδράσεις ήταν ποικίλες. Ο α-

την απαλλοτρίωση των τσιφλικιών. Η κυβέρνηση Βενιζέλου, αν και αναγνωρίζει την ανάγκη μεταρρύθμισης της ιδιοκτησίας, δεν προχωρεί σε απαλλοτριώσεις. Ο νομομαθής Αλέξ. Βαμβέτσος, κατά το πανελλήνιο συνέδριο στο Βόλο τον Σεπτέμβριο του 1912, την κατηγορήσε ότι «*δεν θέλει να λύσει το αγροτικό ζήτημα γιατί είναι με το μέρος των τσιφλικιάδων*» (Γιάννης Κορδάτος).

Οι Βαλκανικοί πόλεμοι και, στη συνέχεια, ο Α΄ Παγκόσμιος πόλεμος παραπέμπουν το αγροτικό ζήτημα στις ελληνικές καλές. Η προσωρινή κυβέρνηση της Θεσσαλονίκης αναγγέλλει την απαλλοτρίωση των τσιφλικιών, είδηση που προκαλεί ευφορία στη Θεσσαλία, αλλά η κυβέρνηση Βενιζέλου δεν εφαρμόζει αμέσως την αγροτική μεταρρύθμιση. Το ιδρυθέν το 1918 Σοσιαλιστικό Εργατικό Κόμμα Ελλάδος (μεταγενέστερα Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας) βρσίκει πρόσφορο έδαφος και προσεταιρίζεται ένα μέρος του αγροτικού πληθυσμού.

Μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή



Οι πρωτεργάτες του αγροτικού συλλαλητηρίου στην Καρδίτσα, κατά την επιβίβαση τους στο τρένο που τους μετέφερε στη Χαλκίδα για να δικαστούν. Ανάμεσά τους ο ιερέας Παπαδημητρόπουλος, ο δικηγόρος Μπούσδρας, ο γιατρός Β. Γρίβας. (Αρχείο Μ. Κλιάφα).

στικός κόσμος ανησύχησε, και σε αυτό συνέβαλαν τόσο οι φήμες για «*αγορά όπλων και επικείμενες εξεγέρσεις των χωρικών*», όσο και κάποια μεμονωμένα έκτροπα σε τσιφλίκια με ξυλοδαμούς επιστατών («Θάρρος» 8/3/1910).

Το γεγονός πως στο σύνολό τους οι θεσσαλικές εφημερίδες υποστήριζαν τα αιτήματα των αγροτών δεν εμπόδισε κάποιες από αυτές να καταδικάσουν την επαναστατικότητα των κολλήγων: «*Εννοούμεν τα δίκαια ενός λαού ζητούμενα διά νομίμων μέσων, αποτροπιαζόμεθα δε την χρήση των βιαίων εκείνων μέσων ως δυστυχώς ήρχισαν να κάμνουν οι απλοϊκοί αγρόται εξωθούμενοι από των επιτηδειοτέρων*», έγγραφε η τρικαλινή «Αναγέννησις» (7/3/1910).

Τρεις μήνες αργότερα, τον Ιούνιο του 1910, οι πρωτεργάτες των γεωργικών συλλαλητηρίων στην Καρδίτσα και Λάρισα οδηγούνταν στα δικαστήρια της Λαμίας και Χαλκίδας και αθώωνονταν.

Το αγροτικό όμως πρόβλημα παραμένει, μολονότι η Αναθεωρητική Βουλή του 1911 ψηφίζει διάταξη που επιτρέπει

του 1922 και τη συρροή εκατοντάδων χιλιάδων προσφύγων το αγροτικό ζήτημα αποκτά νέες διαστάσεις. Το 1923, η επαναστατική κυβέρνηση του Ν. Πλαστήρα κάνει επιτέλους το μεγάλο βήμα. Απαλλοτριώνει τα μεγάλα τσιφλίκια και διανέμει στους ακτήμονες καλλιεργητές γεωργικό κλήρο.

Βιβλιογραφία:

- Εφημερίδες «Αιών», «Εφημερίς», «Χρόνος», «Θεσσαλία», Βόλου, «Μικρά», Λαρίσας, «Αναγέννησις» και «Θάρρος» Τρικάλων.
- Κ. Βεργόπουλος: «Το αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα», Εξάντας.
- Γ. Καρανικόλα: «Κιλελέρ». Γραμμή, Αθήνα 1975.
- Γ. Κορδάτος: «Ιστορία του αγροτικού κινήματος στην Ελλάδα», Μποκονομάνης 1975.
- Γ. Μουνογιάννης: «Πτυχές του αγροτικού ζητήματος στη Θεσσαλία». Ανάπτυξη από τον Ζ΄ τόμο του αρχείου Θεσσαλικών μελετών. Βόλος 1985.
- Σοφ. Τριανταφυλλίδης: «Οι κολλήγοι της Θεσσαλίας (μελέτη περί μορτής)» Βόλος 1906.
- «Ιστορία του ελληνικού Έθνους», τ. Ι.Δ. Νεώτερος Ελληνισμός. Από το 1881 ως 1913. Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, 1977.

Της **Ηρας Εμκε-Πουλοπούλου**

Αντιπροέδρου της Ελληνικής Εταιρείας Δημογραφικών Μελετών, μέλους της Ακαδημίας Επιστημών της Νέας Υόρκης

Το πρώτο μεταναστευτικό ρεύμα ξεκινά στα τέλη του 19ου αι. και φτάνει στις αρχές της δεκαετίας 1920–1930. Επισήμως, την περίοδο 1891–1920 μετανάστευσαν από την Ελλάδα στις ΗΠΑ 368.699 και σε άλλες υπερπόντιες χώρες 17.912. Υπολογίστηκε ότι μεταξύ 1890–1910 το ένα δέκατο του πληθυσμού της χώρας (το ένα πέμπτο ή ένα τέταρτο του ενεργού πληθυσμού) μετανάστευσε στην Αμερική. Σύμφωνα με άλλους υπολογισμούς, μεταξύ 1895–1912 η Ελλάδα των 2,7 εκατομμυρίων κατοίκων έχασε, λόγω της μετανάστευσης, 215.000. Σημαντικές κινήσεις πληθυσμών, για τις οποίες δεν υπάρχουν στοιχεία, έγιναν κατά τους Βαλκανικούς Πολέμους και τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο.

Οι μετανάστες ανήκαν, στη συντριπτική τους πλειονότητα, στην αγροτική τάξη ή ήταν κάτοικοι των πόλεων άνεργοι ή απασχολούμενοι κάτω από απαράδεκτες συνθήκες. Υπήρξε όμως και μετανάστευση μεσαίων στρωμάτων προς τις χώρες της Δ. Ευρώπης και τη Ρουμανία και τη Ρωσία, όπου ασχολήθηκαν δραστήρια με το εμπόριο και τις μεταφορές, εργάστηκαν υπάλληλοι σε ελληνικές επιχειρήσεις. Στη Γαλλία, εκτός από εργάτες, μετανάστευσαν άτομα και από άλλες τάξεις, που ασκούσαν όλα σχεδόν τα επαγγέλματα. Στην Αίγυπτο και άλλες χώρες της Αφρικής μετανάστευαν κυρίως έμποροι, ελεύθεροι επαγγελματίες, π.χ. γιατροί, τεχνικοί και υπάλληλοι ελληνικών και ευρωπαϊκών επιχειρήσεων. Από τις ανώτερες εισοδηματικές τάξεις προέρχονταν Έλληνες για σπουδές που παρέμειναν μετά το πέρας των σπουδών τους και εφοπλιστές που εγκαταστάθηκαν σε λιμάνια της Μεσογείου ή σε πόλεις της ευρωπαϊκής ενδοχώρας.

Αίτια και κίνητρα

Η μετανάστευση είναι, κατά βάση, αποτέλεσμα σύμπτωσης αντικειμενικών και υποκειμενικών παραγόντων: α) *παράγοντες απόθησης* – οι επικρατούσες στη χώρα πολιτικές, οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες· β) *παράγοντες προσέλκυσης* στις χώρες υποδοχής – οι οικονομικοί και δημογραφικοί παράγοντες που συνδέονται με την απασχόληση αλλοδαπών· και γ) τα *κοινωνικά και ψυχολογικά κίνητρα* που καλλιεργούν την προδιάθεση για μετανάστευση.

Οι παράγοντες απόθησης έπαιξαν, εν προκειμένω, σημαντικότερο ρόλο από τους παράγοντες προσέλκυσης. Εξάλλου, ούτε οι μεν ούτε οι δε συμπίπτουν με τα υποκειμενικά κίνητρα που ωθούν το άτομο στην εγκατάλειψη του τόπου του, στην παραμονή του σε άλλη χώρα ή στην επιστροφή στον τόπο του.

Οι παράγοντες απώθησης

Οι πολιτικές συνθήκες. Η περίοδος του πρώτου μεταναστευτικού ρεύματος χαρακτηρίζεται από πολέμους και πολιτικές αναστατώσεις, που προκάλεσαν μεγάλες μετακινήσεις πληθυσμών. Για πολλά χρόνια η Ελλάδα ήταν σε εμπόλεμη κατάσταση και αναστάτωση. Η γενικότερη ανασφάλεια προκάλεσε μαζικές μετακινήσεις από την ύπαιθρο προς τις πόλεις και προς το εξωτερικό. Για να αποφύγουν τη στράτευση, πολλοί, ακόμα και επιστρατευμένοι, έφυγαν για την Αμερική. Στις απογραφές του 1907 και, αργότερα, του 1920 παρατηρήθηκε το φαινόμενο νέοι άνδρες να μην απογράφονται, ελπίζοντας ότι θα διαφύγουν τη στράτευση.

Κοινωνικο-οικονομικοί παράγοντες απώθησης από την Ελλάδα, όπου το 1907 το 76% του πληθυσμού ήταν αγροτικός, ήταν: α) *Οι γαιοκτητικές συνθήκες*, σε συνδυασμό με τις καταπιεστικές συνθήκες στις περιοχές μεγάλης ιδιοκτησίας, συνέτειναν στην οικονομική εξαθλίωση των ακτημόνων καλλιεργητών, ενώ η μικρή ιδιοκτησία ήταν κατακερματισμένη και τα 4/5 των μικρών ιδιοκτησιών ανήκαν σε ορεινές, άγονες περιοχές. Το κράτος άρχισε να λαμβάνει μέτρα για την περιστολή της μεγάλης ιδιοκτησίας και την απαγόρευση του τεμαχισμού των αγροκτημάτων κάτω ορισμένου ορίου μετά το 1917, όταν το μεταναστευτικό ρεύμα προς τις ΗΠΑ είχε ήδη

καμφθεί· β) *οι μορφές και οι μέθοδοι καλλιέργειας* και επιχειρηματικής εκμετάλλευσης της γης, οι περιορισμένες επενδύσεις σε εγγειοβελτιωτικά έργα, οι συνθήκες μεταφοράς και εμπορίας των αγροτικών προϊόντων, η έλλειψη αγροτικής πίστης, η αποτυχία της κρατικής πολιτικής στη στοιχειώδη και κατώτερη γεωργική εκπαίδευση και η δασμολογική και φορολογική πολιτική του κράτους σε όλη την περίοδο του πρώτου μετανα-

στευτικού ρεύματος ασκούσαν ανασταλτική επίδραση στη βελτίωση του αγροτικού εισοδήματος και της θέσης του αγρότη. Ολα ευνοούσαν την εντατική μονοκαλλιέργεια δημητριακών ή την καλλιέργεια ορισμένων εξαγωγικών προϊόντων. Τα γεωργικά εργαλεία ήταν πρωτόγονα, η εξάρτηση από ανεξέλεγκτους παράγοντες ιδιαίτερα υψηλή και οι εξω-οικονομικές επιβαρύνσεις, π.χ. τοκογλυφία, υπερβολικές. Εμποροι, μεσάζο-

ντες, μεγαλοκτηματίες και βιομήχανοι εκμεταλλεύονταν τους αγρότες και τους προμήθευαν τα αγαθά που τους ήταν απαραίτητα – είτε για κατανάλωση είτε για παραγωγική χρήση – σε υψηλές τιμές, ενώ οι τιμές των γεωργικών προϊόντων ήταν εξευτελιστικές. Αυτά είχαν ως συνέπεια τη χαμηλή παραγωγικότητα, το μικρό κατά κεφαλήν εισόδημα, το χαμηλό και κάποτε άθλιο βιοτικό επίπεδο του αγροτικού πληθυσμού. Σημαντικό ρόλο έ-



Η μεγάλη έξοδος



Μετανάστες ετοιμάζονται να αποβιβαστούν στον Νέο Κόσμο. Νέα Υόρκη, 1910.

σότερες. Η μείωση των διαθέσιμων χειρών στη γεωργία είχε ως συνέπεια πολλά εδάφη να μείνουν ακαλλιεργήτα ή να καλλιεργούνται ανεπαρκώς από τις γυναίκες και τους ηλικιωμένους. Δεν ήταν, ωστόσο, αυτός ο μόνος λόγος που η μετανάστευση θεωρήθηκε πρωταρχική αιτία της γεωργικής καθυστέρησης: με τα μεταναστευτικά εμβάσματα διατηρήθηκαν οι αντιπαραγωγικές και απαρχαιωμένες λειτουργίες της οικογενειακής εκμετάλλευσης και αναβλήθηκε ο εκσυγχρονισμός της. Ανέβηκε το κόστος ζωής δυσβάστακτα για τις οικογένειες που δεν λάμβαναν χρήματα από μετανάστη. Τα εμβάσματα χρησιμοποιήθηκαν για την αγορά σπιτιών, τη δημιουργία προίκας, ακόμη και για τοκογλυφία. Είναι πιθανό ότι η ελληνική κοινωνία θα είχε ωφεληθεί πολύ περισσότερο από την εργασία των νέων που έφυγαν και ότι η παραμονή τους στη χώρα να είχε ασκήσει «δημοουργική πίεση» για κοινωνικές αλλαγές.

Θετικές επιπτώσεις. Τα μεταναστευτικά εμβάσματα –τα οποία από 42 εκατ. χρυσές δραχμές το 1914 έφτασαν τα 565 εκατ. το 1920 και κάλυψαν το 50% του ελλείμματος στο εμπορικό ισοζύγιο– συνέβαλαν στην αύξηση του εθνικού εισοδήματος και ιδιαίτερα του εισοδήματος ορισμένων φτωχών νησιωτικών και ορεινών περιοχών. Στην αρχική φάση του μεταναστευτικού ρεύματος τα εμβάσματα αποσκοπούσαν στην κάλυψη των αναγκών της οικογένειας. Με την πάροδο του χρόνου, ωστόσο, ισχυροποίησαν τη μικρή οικογενειακή καλλιέργεια ως οικονομική μονάδα –η οποία με τον εκχηματισμό της αγροτικής οικονομίας κινδύ-

νευε να καταχρεωθεί–, συνέτειναν στη μείωση των τόκων, απέτρεψαν την πώληση της γης και συνέβαλαν στην αύξηση της αξίας της. Η έλλειψη εργατικών χειρών είχε ως αποτέλεσμα την αύξηση των μισθών και ημερομισθίων των αγροεργατών και των εργαζομένων στον αστικό τομέα της οικονομίας που παρέμειναν στη χώρα.

Οι δημογραφικές επιδράσεις της αποδημίας. Υπολογίστηκε ότι τις δύο πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα η υπερπόντια μετανάστευση απορρόφησε περισσότερο από το μισό του ποσοστού της φυσικής αύξησης του πληθυσμού. Η αποδημία –που ιδιαίτερα τα πρώτα χρόνια ήταν αποκλειστικά μετανάστευση ανδρών– προκάλεσε ανισορροπία στην αναλογία των δύο φύλων και επηρέασε σοβαρά τη γαμψότητα, αφού ήταν δύσκολο έως και αδύνατο να βρει μια κοπέλα έναν υγιή νέο άνδρα για να δημιουργήσει οικογένεια μαζί του. Εξάλλου η αποδημία είχε επιπτώσεις στην ποιότητα του ελληνικού πληθυσμού και του εργατικού δυναμικού, αφού οι μετανάστες συγκαταλέγονταν ανάμεσα στα υγιέστερα, ανθεκτικότερα, τολμηρότερα, πιο ανήσυχα, συχνά και πιο καταρτισμένα άτομα. Το πρώτο μεταναστευτικό ρεύμα θα εξαντλούσε δημογραφικά τη χώρα αν δεν υπήρχαν οι μεταναστευτικοί περιορισμοί που έθεσαν οι ΗΠΑ και, κυρίως, αν δεν είχε υπάρξει η μαζική έλευση προσφύγων.

Σημείωση:

Για πηγές, βιβλιογραφία και περισσότερα στοιχεία, βλ.: Ηρας Εμκε-Πουλοπούλου, «Προβλήματα μετανάστευσης παλινοστίησης», ΙΜΕΟ-ΕΔΗΜ, Αθήνα, 1986.

παιξε και η αδυναμία απορρόφησης του πλεονάζοντος αγροτικού πληθυσμού από το εμπόριο και τη βιομηχανία. γ) *Οι συνθήκες διαβίωσης* του ελληνικού πληθυσμού, ιδιαίτερα οι συνθήκες συγκοινωνίας και επικοινωνίας, κατοικίας, περιθαλψής, και η έλλειψη ευκαιριών ψυχαγωγίας και διασκέδασης: το χαμηλό βιοτικό επίπεδο του αστικού πληθυσμού, ιδιαίτερα των εργατικών τάξεων, που στην περίοδο 1912–1920 γνώρισαν τον υποσιτισμό και την αυξημένη θνησιμότητα, οι άσχημες συνθήκες εργασίας (ωράριο που έφτανε τις 12 ώρες), το οικιστικό πρόβλημα (στην Αθήνα το 1919 αντιστοιχούσαν 10 άτομα σε κάθε οικιστική μονάδα), όλα αυτά, σε συνδυασμό με τις αυξημένες προσδοκίες των ανθρώπων, αποτέλεσαν αιτίες μετανάστευσης, εξωτερικής και εσωτερικής.

Η δημογραφική πίεση μόνο δευτερογενώς έδρασε. Στην Ελλάδα δεν υπήρξε ποτέ υπερπληθυσμός σε σχέση με τις πραγματικές δυνατότητες της χώρας – πάντοτε υπήρχαν άφθονοι ανεκμετάλλευτοι πόροι σε πολλούς κλάδους της ελληνικής οικονομίας. Ωστόσο η άνιση κατανομή του εισοδήματος μεταξύ των διαφόρων περιοχών και των κοινωνικών τάξεων, τα διαρθρωτικά προβλήματα της ελληνικής οικονομίας και κοινωνίας, η ανεπαρκής ανάπτυξη της βιομηχανίας σε συνδυασμό με τη σπατάλη του ορυκτού πλούτου, κατέληξαν στην ανεργία, την υποαπασχόληση, την ανυπαρξία οικονο-

μικής αντοχής μεγάλων στρωμάτων του ελληνικού πληθυσμού.

Οι παράγοντες προσέλκυσης μεταναστών στις χώρες υποδοχής την περίοδο 1890–1920 ποικίλουν. Στην Αίγυπτο, εκτός από το εμπόριο, η κατασκευή και λειτουργία της Διώρυγας του Σουέζ έδρασαν ως πόλος έλξης. Στη Γαλλία η μαζική στράτευση τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, σε συνδυασμό με την αποχώρηση ξένων εργατών απασχολούμενων στη γαλλική βιομηχανία, δημιούργησε σοβαρές ελλείψεις σε εργατικά χέρια. Η εκτεταμένη απασχόληση γυναικών δεν στάθηκε ικανή να εξασφαλίσει την επαρκή λειτουργία της γαλλικής βιομηχανίας, ιδιαίτερα στα εργοστάσια πολεμικού υλικού, τις σιδηροβιομηχανίες, τις χημικές βιομηχανίες, τα ορυχεία. Στις ΗΠΑ, μετά το τέλος του Ισπανο-αμερικανικού πολέμου, η ανάπτυξη της οικονομίας ενθάρρυνε τη ζήτηση εργατών. Οι Έλληνες μετανάστες εκεί εργάστηκαν, στην πρώτη φάση, ως χειρώνακτες, αργότερα όμως προσανατολίστηκαν στο εμπόριο και σε διάφορες υπηρεσίες.

Οι επιπτώσεις της αποδημίας

Πολλαπλές υπήρξαν οι επιπτώσεις της αποδημίας, βραχυπρόθεσμα και μεσοπρόθεσμα, για την ελληνική οικονομία.

Οι αρνητικές επιπτώσεις ήταν περισ-



Έλληνες μετανάστες, ανθρακωρύχοι στην κομητεία Κάρμπον της πολιτείας Γιούτα. ΗΠΑ, αρχές του αιώνα.

Της **Τζερίνας Χαρλαύτη**

Επιμ. καθηγήτριας, Τμήμα Ναυτιλιακών Σπουδών, Πανεπιστήμιο Πειραιώς

Το Δεκέμβριο του 1893, όταν ο Χαρίλαος Τρικούπης, με την περίφημη φράση «Δυστυχώς επτωχεύσαμεν», ανακοίνωνε στη Βουλή την αδυναμία της Ελλάδας να εκπληρώσει τις υποχρεώσεις της προς τους ξένους πιστωτές της, το υπό ελληνική σημαία νεότευκτο φορτηγό ατμόπλοιο «*Μαριέττα Ράλλη*», 2.300 κόρων ολικής χωρητικότητας (κοχ), υπό την πλοιοαρχία του καπετάν Αναστάση Σύρμα, καταφθάνει στον ποταμό Ρίο ντε λα Πλάτα της Αργεντινής για να παραλάβει φορτία σιτηρών, που θα μεταφέρει στο Λονδίνο.

Το άνοιγμα αυτό στους θαλάσσιους δρόμους του Ατλαντικού δεν είναι σύνηθες για τον καπετάν Σύρμα, όμως δεν είναι και σπάνιο· έχει ταξιδέψει ως πλοίαρχος με ελληνικά ιστιοφόρα στον Ατλαντικό ήδη από τη δεκαετία του 1860. Τα συνηθισμένα ταξίδια του «*Μαριέττα Ράλλη*» είναι η μεταφορά σιτηρών από τα λιμάνια του Δούναβη, μέσω της Μαύρης Θάλασσας προς το Ρότερνταμ, σημαντικό λιμάνι της ηπειρωτικής Ευρώπης. Τα λιμάνια της Μαύρης Θάλασσας, καθ' όλη τη διάρκεια του 19ου αιώνα και ως τις παραμονές του Α' Παγκοσμίου πολέμου, αποτελούσαν κύρια πύλη εξόδου σιτηρών, που διοχετεύονταν, κατά μεγάλο μέρος με ελληνικά καράβια, στους πληθυσμούς των πόλεων της εκβιομηχανιζόμενης Δυτικής Ευρώπης. Στο ταξίδι του γυρισμού το «*Μαριέττα Ράλλη*» πήγαινε υπό έρμα από το «Ρότερδαμ» στο «Κάρδιφ» να φορτώσει κάρβουνο για τις ανάγκες ανθρακευτικών σταθμών και βιομηχανιών του μεσογειακού χώρου.

Καθ' όλη τη διάρκεια του 1890 και των αρχών του 1900, που η υπόλοιπη Ελλάδα βρίσκεται σε οικονομική δυσπραγία και πολιτική ταπεινώση, ο ελληνικός εμπορικός στόλος αποκτά όλο και περισσότερα μεγάλα φορτηγά ατμόπλοια, που ταξιδεύουν εκτός των ορίων του ελληνικού κράτους, ανοίγοντας τους δρόμους προς τους μεγάλους ωκεανούς.

Τον Αύγουστο του 1906 ο καπετάν Αναστάσης Σύρμας είναι ιδιαίτερα ευτυχής. Παραλαμβάνει από τα ναυπηγεία Σούντερλαντ το «*Ανδριάννα*», το μεγαλύτερο και τεχνολογικά πιο προηγμένο ατμόπλοιο που έχει ποτέ κυβερνήσει. Γράφει στον πλοιοκτήτη του, Αλκιβιάδη Εμπειρίκο:

Κύριε Εμπειρίκε,

Ελαβον την επιστολήν σας της 6 τρέχ. και σας απαντώ ότι το κάθε τι εις το απ «Ανδριάννα» είναι εντάξει και δεν του λείπει ούτε ένα βελόνι και χωρίς κολακείαν είναι εύμορφον, ισχυρόν και αναλόγως ταχύ, η δε τακτική ταχύτης του ανήλθε εις θαλάσσια μίλια (knois) εννέα, με κατανάλωσιν αγγλικούς άνθρακες 21 τόννων περίπου και υπολογίζομε μετά τον αρχιμηχανικόν του πλοίου ότι μετά της αυτής τακτικής ταχύτητος 9 μιλίων θα καταναλώσει από τα συνηθισμένα κάρβουνα Κάρδιφ περί τους 9 τόννους. Είμαι πολύ ευχαριστημένος από το κνβέρονισμα του πλοίου, καθώς και από το ταξίδευμα, επίσης και από όλας τον τας διαρέσεις των αμπαριών, αι οποία θα μας παρέχουν μεγάλην ενκολίαν εις την παραλαβήν πολλών ειδών φορτίου και επεύχομαι αυτό να είναι καλορίζικον.

Το ατμόπλοιο «*Ανδριάννα*», χωρητικότητας 2.958 κοχ, αποτελούσε τυπικό φορτηγό πλοίο των αρχών του 20ού αιώνα και ανήκε στους Αδελφούς Εμπειρίκου. Οι εμποροναυτιλιακές επιχειρήσεις της οικογένειας Εμπειρίκου από την Ανδρο ξεκίνησαν στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα στο Δούναβη, με ιδρυτές τους Αλκιβιάδη, Επαμεινώνδα και Λεωνίδα Εμπειρίκο. Το 1899, ο ανιψιός τους Σταμάτιος Γ. Εμπειρίκος ίδρυσε το δεύτερο ελληνικό ναυτιλιακό γραφείο του Λονδίνου, μετά από εκείνο των Βαλλιάνων,

με την επωνυμία S. G. Embiricos. Το 1914 οι Εμπειρίκοι, με κάποιον 10 ναυτιλιακές εταιρείες από τα διάφορα μέλη της οικογένειας στον Πειραιά, το Λονδίνο και τη Ρουμανία, ήταν η πιο ισχυρή ελληνική εφοπλιστική οικογένεια, με 30 ατμόπλοια 100.000 κοχ, το 13% της τότε ελληνικής ναυτιλίας.

Ελληνες της Διασποράς

Από τις ναυτιλιακές κοινότητες του Αιγαίου και του Ιονίου ξεκίνησαν δεκάδες οικογένειες, οι οποίες έβγαλαν εφοπλιστές, πλοίαρχους, μηχανικούς και πληρώματα που δούλεψαν σε ιστιοφόρα και ατμόπλοια. Αυτός ο στόλος, που αναπτύχθηκε πέρα από τα χωρικά ύδατα και τα λιμάνια του σύγχρονου ελληνικού κράτους, στηρίχθηκε σε εμπορικά και ναυτιλιακά δίκτυα των Ελλήνων της Διασποράς, που εδραιώθηκαν στο χώρο της Μεσογείου το 19ο αιώνα.

Οι χιώτικες οικογένειες των Ράλλη, Ροδοκανάκη, Σκυλίτση και Αργέντη, αντικαταστάθηκαν στα μέσα του 19ου αιώνα από τους Κεφαλονίτες Βαλλιάνων,



Το πλοίο ε



Πλήρωμα του ατμόπλοιο «*Δημήτριος Σκυλίτσης*», 1900, Σαβόνα (Συλλογή ΝΟ)



Ο κυβερνήτης του «Μαριέττα Ράλλη» και του «Ανδριάνα», καπετάν Αναστάσης Σύρμος με τη γυναίκα του Άννα και πέντε από τα οκτώ παιδιά του. 1900, Μάλαγα, Ισπανία.

Ίναι εύμορφον...



αυάρχου Αναστ. Ζωγράφου).

νους, τους Ιθακήσιους Θεοφιλάτους και Σταθάτους, και τους Ανδριώτες Εμπειρίκους.

Όλοι αυτοί, μεγαλέμποροι και εφοπλιστές, είναι που αγόρασαν τα πρώτα ατμόπλοια του ελληνικού εμπορικού στόλου και αυτούς ακολούθησαν οι συμπατριώτες τους στην πρώτη δεκαετία του 20ού αιώνα, ακριβώς τη δεκαετία, δηλαδή, που ο ελληνικός ατμοπλοϊκός στόλος ξεπέρασε κατά πολύ τον ιστιοφόρο.

Τις παραμονές του Α' Παγκόσμιου πολέμου ο ελληνόκτητος στόλος αποτελείτο από περίπου 400 ατμόπλοια, που τα διαχειρίζονταν 256 ναυτιλιακές εταιρείες. Από τις επιχειρήσεις αυτές, οι 155 βρισκόνταν στην Ελλάδα, οι 47 στην Κωνσταντινούπολη, οι 35 στη Μαύρη Θάλασσα και οι 13 στο Λονδίνο.

Η σημασία των ναυτιλιακών γραφείων στο Λονδίνο είναι πολύ μεγαλύτερη από ό,τι ο αριθμός τους υπονοεί. Τα 13 αυτά γραφεία αντιπροσώπευαν το ένα τρίτο των ελληνικών ναυτιλιακών επιχειρήσεων που ήταν εγκαταστημένες στον Πειραιά. Ετσι, λίγο πριν από τον Α' Παγκόσμιο πόλεμο, ο άξονας Πειραιάς-Λονδίνο, γύρω από τον οποίο περιστράφηκε η ανάπτυξη του ελληνό-

κτητου στόλου τον 20ό αιώνα, είχε ήδη εδραιωθεί.

Από τα ιστία στον ατμό

Το πλήρωμα του «Ανδριάνα» ήταν 28 Έλληνες και μάλιστα ως επί το πλείστον Ανδριώτες. Το κυρίαρχο φαινόμενο του 19ου αιώνα, κληρονομιά της εποχής των ιστιοφόρων, όπου το πλήρωμα αποτελούσαν συγγενείς ή συντοπίτες του πλοιοκτήτη, διατηρήθηκε σε μεγάλο βαθμό στην εποχή των ατμοπλοίων, όχι μόνο στο πρώτο αλλά και στο δεύτερο μισό του 20ού αιώνα. Την εποχή που ταξίδευε το «Ανδριάνα», υπήρχαν κάπου 15.000 Έλληνες ναυτικοί, που προέρχονταν κατά τα δύο τρίτα από τα νησιά του Αιγαίου και του Ιονίου.

Το 1906, ο πλοίαρχος του «Ανδριάνα» Αναστάσης Σύρμος, παντρεμένος στην Ανδρο με κόρη Πολέμη, ήταν 64 ετών, με 55 χρόνια ακατάπαυστης θητείας στη θάλασσα. Ανήκε σε εκείνη τη γενιά των καπετανίων που εδραίωσαν τη μετάβαση από τα ιστιοφόρα στα ατμόπλοια, και που -από την πλοιαρχία ιστιοφόρων και το τριμάρισμα των πανιών σε ταξίδια ανάμεσα στη Μαύρη Θάλασσα και την Αγγλία- πέρασαν στην πλοιαρχία ατμοπλοίων και την επόπτευση των μηχανών.

Όταν, τον Οκτώβριο του 1912, ξέσπασαν οι Βαλκανικοί πόλεμοι, άμεση συνέπεια υπήρξε να κλείσουν τα Δαρδανέλια και, άρα, η πρόσβαση στη βασική πηγή των σιτηρών, τον Εύξεινο Πόντο. Η ζήτηση όμως για σιτηρά στην Ευρώπη εξακολούθησε να είναι υψηλή, οπότε τα πλοία ακολούθησαν τους γνωστούς ήδη δρόμους του Ατλαντικού, μεταφέροντας σιτηρά από την Αργεντινή προς τη Βόρειο Ευρώπη. Είναι η εποχή της μεγάλης ανάπτυξης της Δυτικής Ευρώπης και των Ηνωμένων Πολιτειών, γεγονός που πολλαπλασίασε τις θαλάσσιες διαδρομές και ένωσε οικονομικά τις χώρες που βρέχει ο Ατλαντικός. Οι Βαλκανικοί πόλεμοι και ο Α' Παγκόσμιος πόλεμος υπήρξαν καθοριστικοί για το άνοιγμα και την καθιέρωση των ελληνικών ατμοπλοίων στον Ατλαντικό ωκεανό, και όχι μόνο. Στα τέλη της πρώτης δεκαετίας του 20ού αιώνα, ο στόλος των Ελλήνων αποτελείτο από περίπου 400 ατμόπλοια, 800.000 κοχ. Στα τέλη της δεκαετίας του 20ού αιώνα, ο αριθμός των ελληνικών πλοίων υπερδεκαπλασιάστηκε, φτάνοντας τα 4.000 «εύμορφα, ισχυρά και αναλόγως ταχεία» σκάφη, ενώ η χωρητικότητά τους υπερεκατονταπλασιάστηκε, ξεπερνώντας τους 80.000.000 κόρους ολικής χωρητικότητας.

Του Λουκά Κούσουλα

Φιλολόγου – Συγγραφέα

Οταν στα 1902, στο περιοδικό «Παναθήναια», ο Κερκυραίος λόγιος, κι όχι λιγότερο λογοτέχνης, Γεώργιος Καλοσγούρος, δημοσίευσε τις μεταφράσεις του των Ιταλικών Ποιημάτων του Σολωμού, στα πολύ ενδιαφέροντα ούτως ή άλλως Προλεγόμενά του, έγραφε ότι αμφιβάλλει αν τέτοιου είδους εργασίες «βγαίνουν στο φως σε ώρα κατάλληλη. Σημεία καθημερινά όχι αμφίλογα μαρτυρούν δυστυχώς πολύ καθαρά ότι η γενική συνείδηση όχι μόνο δεν έφθασε ακόμη σε βαθμό αληθινού φωτισμού, αλλά ίσως ποτέ δεν εστάθη τόσο σκοτισμένη ως προς τα ζωτικότερα εθνικά ζητήματα, όσο σήμερα». Βρισκόμαστε, είπαμε, στα 1902. Συνεχίζοντας ύστερα, προτού ακόμα έρθει στο θέμα του που είναι τα ιταλικά ποιήματα του Σολωμού, αναφέρεται στα είκοσι χρόνια που πέρασαν αφότου ανακινήθηκε το γλωσσικό μας ζήτημα με τον Ψυχάγη και τη λογοτεχνική γενιά του 1880, για να διαπιστώσει άλλη μια φορά ότι «παντού αντί φωτισμού ένα σκότος, μία άγνοια» βασιλεύουν στα «ζωτικότερα εθνικά ζητήματα». Ετσι βλέπει αυτός τα πράγματα.

Πολύ φυσικά μάλλον... Πολύ φυσικά για τα ελληνικά γενικώς πράγματα, αφού πέντε μόλις χρόνια έχουν περάσει από το 1897, δεν φαίνεται ακόμα πουθενά το Γουδί του 1909, ο Παύλος Μελάς δεν έχει θυσιαστεί και, ειδικώς στην πνευματική περιοχή, αν εξαιρέσει κανείς τον παλαμικό Σολωμό της Βιβλιοθήκης Μαρασλή του 1901 –ας είναι αυτό το πρώτο σημαντικό λογοτεχνικό γεγονός της νέας δεκαετίας– τα σπουδαία έργα που θα ακολουθήσουν αμέσως μετά, δεν έχουν φανεί ακόμα. Ενώ είναι τελικά βέβαιο: από τις δέκα δεκαετίες του αιώνα μας είναι αμφίβολο αν άλλη μία ή δύο –πράγμα συζητήσιμο πάντα...– βαραίνουν στα γράμματά μας όσο η πρώτη αυτή του 1900–1910. Και βέβαια αυτή είναι τώρα το θέμα μας.

Εικόνα της εποχής

Και για να δώσουμε στα πράγματα κάποια σειρά.

Οι νεαροί στη δεκαετία του 1880 ποιητές της φερώνυμης γενιάς, εικοσάχρονοι τότε και κάτι, Παλαμάς, Δροσίνης και ο περίγυρος, βρίσκονται τώρα στην πέμπτη δεκαετία της ηλικίας τους, στην ακμή της δημιουργίας τους. Ο γλωσσικός αγώνας του δημοτικισμού, η επαναστατική φάση του, σε έξαρση στο τέλος του περασμένου αιώνα, έχει κατασταλάξει τώρα σε μια σχετική βεβαιότητα για την τελική νίκη της Ιδέας. Στα 1903 κυκλοφορεί το κατεξοχήν λογοτεχνικό σήμα του δημοτικισμού, το περιοδικό «Νουμάς». (Είναι ωστόσο, ας μην το ξεχνάμε, στα 1901 που με αφορμή τη μετάφραση της Καινής Διαθήκης από τον Αλέξανδρο Πάλλη ξεσπάει μαχητική η αντίδραση των συντηρητικών και, λίγο αργότερα, στα 1903, προκαλούνται τα Ορεσειακά, εκδηλώσεις αυτόχρονα σχολκρατικές, με αφορμή την παρουσίαση της Ορέστειας στη μετριοπαθή άλλως δημοτική των χρόνων από τον Γ. Σωτηριάδη). Εξάλλου, συνοπτικά –για να συνεχίσουμε με το γενικότερο κλίμα της δεκαετίας– είναι στα μέσα της περίπου που δημοσιεύεται το έργο του Σκληρού «Το κοινωνικόν μας ζήτημα», μια πρώτη θεωρητική εμφάνιση των σοσιαλιστικών ιδεών στην Ελλάδα, για ν' ακολουθήσει με ανάλογο πνεύμα η πεζογραφία του Κωνσταντίνου Χατζόπουλου και του Θεοτόκη.

Προτού ωστόσο αναφερθούμε στην πολύ σημαντική λογοτεχνική δημιουργία της δεκαετίας, εκείνη του Παλαμά, του Σικελιανού, του Παπαδιαμάντη –αλλά ανα-

ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ

Παπαδιαμάντης και Παλαμάς

χρονιστικώς και του Καβάφη-, θα ήταν παράλειψη να μη μνημονεύσουμε τουλάχιστον την εισαγωγή στον τόπο μας των νιτσεικών ιδεών μέσω ιδίως του περιοδικού «Διόνυσος» και την καθόλου αμελητέα επιρροή που άσκησαν τότε αλλά κι αργότερα στα γράμματά μας, καθώς και στον πρωτοεμφανιζόμενο τότε Νίκο Καζαντζάκη. Το βιβλίο εξάλλου του Φ. Φωτιάδη «Το γλωσσικόν ζήτημα ή η εκπαιδευτική μας αναγέννησις» (1908), θα αποτελέσει σταθμό στην εξέλιξη των γλωσσικών, αλλά και των εκπαιδευτικών πραγμάτων της δεύτερης δεκαετίας του αιώνα, με την ίδρυση του Εκπαιδευτικού Ομίλου, και την αναγεννητική ακριβώς προσπάθεια στην εκπαίδευση των χρόνων του ακμαίου βενιζελισμού. Οι γενικότερες τέλος αυτές ας είναι και ένα είδος σχολίου, καθώς υπαγορεύεται από την προοπτική του σήμερα, στη σκοτεινή προοπτική που ξάνοιγαν για τα ελληνικά γενικώς πράγματα οι διαπιστώσεις του Καλοσγούρου, αλλά και πολλών άλλων λογίων στις αρχές του αιώνα μας. Για να επαληθευτεί άλλη μια φορά ότι, όσο αφορά τη λογοτεχνία τουλάχιστον, «το



Ο Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης (αριστερά) με τον Γιάννη Βλαχογιάννη (δεξιά) στη «Δεξαμενή» το 1908.

συνειδητό παρόν γνωρίζει το παρελθόν με τέτοιο τρόπο και σε τόση έκταση που το παρελθόν το ίδιο θα ήταν αδύνατο να είχε κατορθώσει για τον εαυτό του» (Ελιοτ).

Αδύνατο να το είχε κατορθώσει στην πρώτη δεκαετία του αιώνα, όχι ο αθώος μόνο Καλοσγούρος γράφοντας στα 1902, αλλά και δεκαετίες αργότερα οποιοδήποτε «συνειδητό παρόν». Ο Γιώργος Θεοτοκάς λόγου χάρη γράφοντας στο τέλος της τρίτης δεκαετίας το «Ελεύθερο Πνεύμα», μανιφέστο αυτό της περιώνυμης γενιάς

Ας έρθουμε ωστόσο στα σπουδαία έργα της λογοτεχνίας που έρχονται στο φως στην πρώτη αυτή δεκαετία και είναι το κύριο θέμα μας. Θ' αναφερθούμε στον Παπαδιαμάντη πρώτα· χρονολογικά προηγείται από τους άλλους και φεύγει εξάλλου από τον κόσμο τούτο στο τέλος ακριβώς της δεκαετίας που συζητούμε (3.1.1911).

Αν είναι δύο κυρίως οι δημιουργικές δεκαετίες στην τέχνη του Παπαδιαμάντη, η τελευταία του περασμένου και η

πρώτη του εικοστού αιώνα –αφήνοντας έξω, αφού δεν είναι της ώρας την πρώτη φάση του έργου του– κι αν το έργο αυτό, γενικώς, παραμένει ως τώρα η κορυφαία επίδοση της πεζογραφίας μας, αν στη δεύτερη αυτή δεκαετία γράφονται «Η Φόνισσα» (1903), «Τα Ρόδιν' ακρογιάλια» (1908)

Η κορυφαία στιγμή του Σκιαθίτη διηγηματογράφου και η «μεγάλη ώρα» του «σχολάρχη» της νέας ποίησης

και πλήθος από τα ωραιότερα διηγήματά του, «Το Μυρολόγι της Φώκιας», «Ο Νεκρός ταξιδιώτης», «Τα Μαύρα κούτσουρα», «Ο Ρεμβασμός του δεκαπενταύγουστου», το «Ανθος του γιαλού», «Γ' αστεράκια», είναι λοιπόν αυταπόδεικτο πως η δεκαετία μας παραμένει από τις σημαντικότερες του αιώνα στη λογοτεχνία μας και, οπωσδήποτε, του '30, κι αξιολογώντας με το γνωστό τρόπο την πεζογραφία, αλλά και την ποίηση που είχε προηγηθεί. (Στην ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας του Κ. Θ. Δημαρά, υπάρχει ωστόσο χωριστό κεφάλαιο υπό τον τίτλο «Ο Συναγερμένος που τελειώνει, 1900–1912» μια πρώτη, μπορεί να πει κανείς, ανατοποθέτηση των αξιών στις οποίες αναφερόμαστε).

του '30, κι αξιολογώντας με το γνωστό τρόπο την πεζογραφία, αλλά και την ποίηση που είχε προηγηθεί. (Στην ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας του Κ. Θ. Δημαρά, υπάρχει ωστόσο χωριστό κεφάλαιο υπό τον τίτλο «Ο Συναγερμένος που τελειώνει, 1900–1912» μια πρώτη, μπορεί να πει κανείς, ανατοποθέτηση των αξιών στις οποίες αναφερόμαστε).



«Ο Κύκλος της Εστίας». Από αριστερά, οι όρθιοι: Γιάννης Ψυχάρης, Δημήτριος Κακλαμάνος, Γεώργιος Κασδόνης, Γιάννης Βλαχογιάννης, Κωστής Παλαμάς, Γεώργιος Δροσίνης, Γρηγόριος Ξενόπουλος. Οι καθιστοί: Θεόδωρος Βελλιανίτης, Περρής, Νικόλαος Γ. Πολίτης, Στέφανος Στεφάνου, Μίκις Λάμπρος, Γεώργιος Σουρής, Εμμανουήλ Ροΐδης, Εμμανουήλ Λυκούδης. Οι περισσότεροι στάθηκαν υπέρμαχοι της Δημοτικής. Ορισμένων η παρουσία (Παλαμάς, Ξενόπουλος κ.ά.) συνεχίζεται αδιάλειπτα μέχρι και τον τελευταίο πόλεμο.

σπουδαιότερη ειδικώς για την πεζογραφία μας.

Αφού, όμως σημειώσουμε, δικαιώνοντας και τους απαισιόδοξους της εποχής στην αποτίμησή τους του παρόντος, ότι ούτε τώρα είδε το φως το βιβλίο που ανήγγελε κάθε τόσο ο συγγραφέας μας, τα «Θαλασσινά ειδύλλια»... Ούτε να παραλείψουμε ότι τα τριάντα περίπου τελευταία διηγήματα των χρόνων 1908-1910, τα ωριμότερα ίσως του έργου του, δημοσιεύονται, όλα, μετά το θάνατό του, σ' εφημερίδες και περιοδικά του καιρού από το 1912 έως το 1925.

Ποίηση

Αν έτσι έχουν τα πράγματα με την πεζογραφία, κι αφού σημειώσουμε τα ονόματα του Ψυχάρη, του Καρκαβίτσα, του Ξενόπουλου, του Ιωάννα Δραγούμη στο χώρο της, η δεκαετία είναι η «μεγάλη ώρα» του Κωστή Παλαμά. Στα 1904 δημοσιεύεται το αντιπροσωπευτικότερο, ίσως, έργο του «Η Ασάλευτη ζωή» με την έκτακτη και γι' αυτόν ακόμη ποικιλία των εμπνεύσεων και των ρυθμών της: αφού εδώ συγκαταλέγονται τα σονέτα λ.χ. των Πατρίδων και το μοναδικό λυρικό κατόρθωμά του «Η Φοινικιά». Στα 1907 πρωτοδημοσιεύεται «Ο Δωδεκάλογος του Γύφτου» - τα λόγια του προφητικού του «Και θ' ακούσεις τη φωνή του λυτρωτή κ.λπ.», δεν έπαψαν από τότε να συνοδεύουν το νέο ελληνισμό σε κάθε κρίσιμη ώρα -και πότε άλλωστε δεν ήταν... Αναφέρουμε ακόμα τη «Φλογέρα του βασιλιά» (1910) κι άλλες όμως ποιητικές συνθέσεις του, καθόλου

κατώτερες της - από την προοπτική τουλάχιστον των χρόνων μας. Να μην παραλείψουμε ότι ο Παλαμάς είναι από τότε περίπου που αναγνωρίζεται ως ο «σχολάρχης» της νέας ποίησης (Βλάσης Γαβρηλίδης) μέχρι και το θάνατό του (1943).

Στα 1907 γράφεται από τον εικοσάχρονο περίπου Αγγελο Σικελιανό «Ο Αλαφροϊσκωτός» και δημοσιεύεται με τις «Ραψωδίες του Ιόνιου», μαζί στα 1909.

Η υποδοχή του από την κριτική του καιρού ήταν εκείνη που ταίριαζε - γιατί αξίζει να υπογραμμιστεί: υπήρξε σπουδαία κριτική από τους Αριστο Καμπάνη, Νίκο Καρβούνη, Σπ. Πασαγιάννη, Pierre Baudry κ.ά. Το ποίημα εκτός από την ξεχωριστή πάντα θέση που κατέχει στη λυρική δημιουργία -στο Λυρικό Βίο μάλλον...- του ποιητή, παραμένει μια έκτακτη έκφραση της ελληνικής συνείδησης ή, αλλιώς, η καλύτερη, ίσως, ποιητική σύνθεση της νέας γραμματείας μας. Με τον Σικελιανό της πρώτης

αυτής εμφάνισης και τη συνέχειά του, το μείγμα που ήταν ως τότε ο αγώνας για τη γλώσσα και η λογοτεχνία συγχρόνως αφήνεται για τους καλύτερους τουλάχιστον

λογοτέχνες οριστικά πίσω. Το ποίημα, το λογοτέχνημα γενικά στέκει αυτόνομο πλέον, έξω από το ρόλο του στον τομέα του γλωσσικού.

Στα ίδια αυτά χρόνια είναι σταθερή πάντοτε η παρουσία των παλαιότερων ποιητών. Μαλακάση, Μαβίλη, Ζαχ. Παπαντωνίου, Γρυπάρη, Πορφύρα, Κ. Χατζόπουλου, και παρουσιάζονται πρώτη φορά οι συνομήλικοι, γεννημένοι γύρω στα 1883-1884, Κ. Βάρναλης, Ν. Καζαντζάκης, Μ. Αυγέρης. Όσο για τον Καβάφη, είναι ο ίδιος που χωρίζει τα ποιήματά του στα «προ του 1911» και τα μετά. Εκτός που ανάμεσά τους, των προ του 1911, βρι-

σκονται μερικά από τα πιο καλά του ποιήματα, και οπωσδήποτε τα δημοφιλέστερα, είναι το 1903 που δημοσιεύεται, πάλι στα «Παναθήναια», το ιστορικό πλέον

άρθρο του Γρ. Ξενόπουλου για τον ποιητή. (Σημειώσαμε παρατηρώ, ήδη τρία κιόλας σπουδαία περιοδικά του καιρού: Παναθήναια, Διώνυσος, Νουμάς...).

«Συνειδητό παρόν»

Αναφερθήκαμε προηγουμένως σε γεγονότα εξωλογοτεχνικά, στον πόλεμο του 1897, στο θάνατο του Παύλου Μελά, στο Γουδί του κινήματος... Αν είναι αλήθεια ότι από αυτά και με αυτά όλα, ξεκίνησε και προχώρησε η μεγάλη για την εθνική και πολιτική ιστορία του τόπου μας δεύτερη δεκαετία του αιώνα, θα ήταν παράδοξο ν' απουσιάζει ο αντίκτυπός τους από την πνευματική ζωή. Θα ήταν εξάλλου εξίσου παράδοξο να μας διαφεύγει, σήμερα, από το «συνειδητό λογοτεχνικό παρόν», η πραγματική εικόνα της εποχής και περισσότερο παράδοξο να γνωρίζουν οι ίδιοι τότε πώς ακριβώς έχουν τα πράγματα, είτε ο Καλοσογούρος αποφαινόταν γι' αυτά είτε οποιοσδήποτε άλλος. Το βέβαιο είναι ότι η πρώτη αυτή δεκαετία του αιώνα ξάνοιξε για τη λογοτεχνία μας μια προοπτική που με δυσκολία κρατήθηκε -αν κρατήθηκε- στο ύψος της από τις... γενεές, πλέον, που ακολούθησαν...

Και δεν βγαίνουμε, πιστεύω, από το θέμα μας, αν θυμηθούμε ότι στα 1900 γεννιέται ο Γ. Σεφέρης. Ότι για τους λογοτέχνες της γενιάς του '30, για τη σχετική κατάταξή τους, ένας από τους όρους, όπως τίθεται από τους γραμματολόγους μας, είναι, βέβαια, η εμφάνισή τους μέσα στη δεκαετία του 1930-40, αλλά και η γέννησή τους μέσα στην πρώτη αυτή δεκαετία του αιώνα!



Ο λόγιος και αισθητικός Περικλής Γιαννόπουλος (Πάτρα 1869), με τα μανιφέστα του «περί αυτοφυούς ελληνικότητας», αλλά και τον εντυπωσιακό τρόπο αυτοκτονίας του, άσκησε επιρροή κυρίως στη «Γενιά του '30».

Της Χριστίνας Γ. Βέργαδου

Μουσικολόγος – υποψήφια διδάκτωρ Πανεπιστημίου Αθηνών

Το γεγονός που χαρακτηρίζει τις δύο πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα στο χώρο της έντεχνης μουσικής στην Ελλάδα είναι η μετάβαση από την Επτανησιακή σχολή στη Νεοελληνική εθνική σχολή. Οι δύο μουσικές τάσεις συνυπάρχουν σε ολόκληρο αυτό το διάστημα, που συμπίπτει με το αποκορύφωμα της επτανησιακής μουσικής δημιουργίας και με τη γένεση της εθνικής μουσικής σχολής. Ο χώρος της «ελαφράς» μουσικής παρουσιάζει, επίσης, ξεχωριστή άνθηση αυτή την εποχή, έχοντας ως φορείς λόγους συνθέτες με ολοκληρωμένη μουσική παιδεία.

Η επτανησιακή μουσική δημιουργία διαδραματίζει πρωταγωνιστικό ρόλο σε ολόκληρη την πρώτη δεκαετία του 20ού αιώνα. Τα έργα του Σπύρου Σαμάρα, ενός από τους σημαντικότερους εκπροσώπους της επτανησιακής μουσικής σχολής, εξακολουθούν να παρουσιάζονται με επιτυχία στην Ελλάδα και το εξωτερικό. Οι περισσότεροι, άλλωστε, Επτανήσιοι συνθέτες, έχοντας αναπτύξει ισχυρούς δεσμούς με την Ευρώπη κατά τη διάρκεια των σπουδών τους σε σημαντικά μουσικά κέντρα, κυρίως της Γαλλίας και της Ιταλίας, αναπτύσσουν έντονη καλλιτεχνική δραστηριότητα στο εξωτερικό. Έτσι διασώζονται αρκετά έργα Επτανησίων συνθετών σε εκδόσεις γνωστών μουσικών οίκων της Ευρώπης¹. Επίσης, πολλές πρώτες παραστάσεις επτανησιακών μελοδραματικών έργων δόθηκαν σε σημαντικά θέατρα της Ευρώπης.

Παράλληλα, αρχίζει να αναπτύσσεται το ιδεολογικό υπόβαθρο για τη δημιουργία της εθνικής μουσικής σχολής κατά τα πρότυπα των υπόλοιπων εθνικών μουσικών σχολών της Ευρώπης. Ως έτος-ορόσημο θα μπορούσε να οριστεί το 1901, χρονιά κατά την οποία ο Γεώργιος Λαμπιλέτ δημοσίευσε τη μελέτη του «Η Εθνική Μουσική» στο περιοδικό «Παναθήναια»².

Σε αυτό το κείμενο καταλήγει ότι «το εθνικότερον, δημιουργικότερον, αληθινότερον έργον το οποίον θα κάμουν οι Έλληνες μουσουργοί είναι: η καλλιέργεια της ελληνικής μελωδίας με την εφαρμογήν της πολυφωνίας και η τεχνική ανάπτυξις της επί τη βάσει της αντιστίξεως και της fuga». Το επόμενο κείμενο-μανιφέστο της εθνικής σχολής είναι το πρόγραμμα της πρώτης συναυλίας (1908) που έδωσε στην Ελλάδα με έργα του ο Μανώλης Καλομοίρης. Το κείμενο είναι γραμμένο από τον ίδιο το συνθέτη, ο οποίος μόλις είχε επιστρέψει στην Ελλάδα από το Χάρκοβο της Ρωσίας, και παρουσιάζει τα καλλιτεχνικά του οράματα με έναν αρκετά ιδεαλιστικό τρόπο. Η κίνηση για τη δημιουργία εθνικής μουσικής σύντομα συνδέθηκε με το ρεύμα του δημοτικισμού στην Ελλάδα και ο *Νομάς*, το περιοδικό των δημοτικιστών, φιλοξένησε στις στήλες του αρκετά κείμενα σχετικά με το ζήτημα της εθνικής μουσικής σχολής.

Τα δύο μουσικά ρεύματα, που –όπως γίνεται, άλλωστε, πάντα στην ιστορία της τέχνης– συνυπήρξαν για ένα αρκετά μεγάλο διάστημα, ήρθαν αρκετές φορές σε σύγκρουση κυρίως μέσα από τις στήλες εφημερίδων και περιοδικών της εποχής.

Η ελαφρά

Στο χώρο της χαρακτηριζόμενης ως «ελαφράς» μουσικής οφείλουμε να σημειώσουμε την εμφάνιση συνθετών με κλασική μουσική παιδεία. Το γεγονός αυτό διαφοροποιεί τη μουσική που είχε απήχηση στο ευρύτερο κοινό αυτήν την εποχή σε σχέση με μεταγενέστερες εποχές. Τα όρια ανάμεσα στην έντεχνη και την ελαφρά μουσική, ιδιαίτερα όσον αφορά το είδος του τραγουδιού που καλ-



Μουσική

Η λόγια και η

λιεργήθηκε στο πλαίσιο και των δύο, είναι συχνά δυσδιάκριτα και η κατάταξη συνθετών στη μία ή στην άλλη πλευρά σε ορισμένες περιπτώσεις αποδεικνύεται άστοχη. Ο Ναπολέων Λαμπιλέτ, για παράδειγμα, ο οποίος συνέθεσε πολλά τραγούδια με ελληνικούς και αγγλικούς στίχους, έγραψε και συμφωνική και σκηνική μουσική. Ανάλογες περιπτώσεις συνθετών αλλά και τραγουδιστών της εποχής υπάρχουν πολλές.

Τα είδη που ευδοκίμουν και έχουν μεγάλη απήχηση στο ευρύ κοινό είναι το αθηναϊκό τραγούδι (καντάδα) και η αθηναϊκή επιθεώρηση. Το πρώτο λειτούργησε αυτόνομα, ενώ το δεύτερο ήταν ένα κατεξοχήν θεατρικό είδος, του οποίου σημαντικό μέρος ήταν τα τραγούδια που σχολίαζαν και επένδυναν μουσικά το έργο.

Το αθηναϊκό τραγούδι φέρει σαφείς επιρροές από το επτανησιακό τραγούδι και θα μπορούσε να θεωρηθεί απόγονός του. Εξάλλου, αρκετοί Επτανήσιοι συνθέτες ασχολήθηκαν με αυτό το μουσικό είδος που βρήκε την πιο χαρακτηριστική έκφρασή του στην καντάδα. Πραγματεύεται, κυρίως, θέματα γύρω από την αγάπη και τον αθηναϊκό τρόπο ζωής. Έχει έντονα ρομαντικό χαρακτήρα



Σπυρίδων Φιλίσκος Σαμάρας (1861–1917): ο Επτανήσιος συνθέτης διέπρεψε με τις όπερές του τόσο στην Ελλάδα όσο και στην Ιταλία. (Φωτ.: Μοντσενίζειο αρχείο της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδος).

Από την ανάγνωση αθηναϊκής επιθεώρησης, με τον συνθέτη Θεόφραστο Σακελλαρίδη στο πιάνο. (Φωτ.: «Ιστορία του Ελληνικού Τραγουδιού» του Κ. Μυλωνά).



Ο Γεώργιος Νάζος ως «μποέμ καλλιτέχνης» σε σκίτσο του Ν. Γύζη. Ο Νάζος τοποθετήθηκε το 1891 διευθυντής του Ωδείου Αθηνών και παρέμεινε στη θέση αυτή επί τρεις περίπου δεκαετίες.

Μουσική κληρονομιά του 19ου αιώνα

Του **Νίκου Α. Δοντά**

Για τη λόγια ελληνική μουσική, η αυλαία του 20ού αιώνα υψώθηκε με μεγάλες ελπίδες, που αντλούσαν τη δύναμή τους από ενός περίπου αιώνα αργαρή παράδοση δυτικής αρμονίας στα Επτάνησα, δηλαδή από τα χρόνια της ακμής του Στέφανου Πογιάγου, ανάμεσα στα 1791 και 1819. Το Ιόνιο δεν γνώρισε τον τουρκικό ζυγό και οι Επτανήσιοι μουσικοί, τόσο ο Μάντζαρς (1795–1872), μαθητής του Πογιάγου και δάσκαλος των περισσότερων, όσο και οι Ξύνδας (1812–1896), Ν. Λαμπελέτ (1864–1932) και Λαυράγκας (1860–1941) παρέλαβαν το φως από την Ιταλία, φοιτώντας στη Νάπολι.

Εύλογα, ιταλικά πρότυπα υιοθέτησε και ο πρώτος Έλληνας κυβερνήτης Ιωάννης Καποδίστριας, που το 1828 επεχείρησε να οργανώσει το ορφανοτροφείο της Αίγινας όμοια με εκείνα της Βενετίας, που αποτελούσαν κύριους φορείς της μουσικής ζωής της «Γαληνοτάτης».

Το 1832, με την έλευση του Βαυαρού βασιλέα Οθωνα ήχησε στις ελληνικές πόλεις για πρώτη φορά στρατιωτική μπάντα, ενώ το 1836 το μάθημα της μουσικής έγινε υποχρεωτικό στο «Αρσάκειο» εκπαιδευτήριο. Στην ελεύθερη Ελλάδα η αστική κοινωνία υποδεχόταν την ιταλική όπερα ανεγείροντας τις σχετικές αίθουσες: το 1858 ο «Κέφαλος» της Κεφαλληνίας εγκαινιάστηκε με την «Τραβιάτα» του Βέρντι, η Σύρος απέκτησε τον «Απόλλωνα» (1868), ενώ ο Ερνέστος Τσίλερ σχεδίασε τα θέατρα της Πάτρας (1871) της Ζακύνθου (1871), το Δημοτικό (1872) αλλά και το Βασιλικό Θέατρο (1891) της Αθήνας. Παντού εμφανίζονταν, σχεδόν αποκλειστικά, ιταλικοί θίασοι μελοδράματος με ένα ρεπερτόριο έργων των Βέρντι, Ντονιτζέτι και Πατσίνι. Την ίδια εποχή ιδρύθηκαν στην Πάτρα τρεις φιλαρμονικές ορχήστρες και ακολούθησαν ανάλογα σχήματα σε Πύργο και Κόρινθο.

Το 1871 ιδρύθηκε το Ωδείο Αθηνών, ενώ το 1887 το «Πρώτο Ελληνικό Μελόδραμα» εγκαινιάστηκε με τον «Υποψήφιο Βουλευτή» (1867) του Ξύνδα, την πρώτη όπερα σε ελληνικό λιμπρέτο. Ηδη από την επόμενη χρονιά, το «Δεύτερο Ελληνικό Μελόδραμα» περιόδευσε στις εστίες του απόδημου ελληνισμού: Αίγυπτο, Ρωσία, Τουρκία, Ρουμανία. Το 1888 και πάλι με πρωτοβουλία Επτανησίων, ιδρύθηκε η «Φιλαρμονική Εταιρεία Αθηνών».

Το 1891 ο Ανδρέας Συγγρός αξίωσε την τοποθέτηση του Γεωργίου Νάζου (1862–1934) ως διευθυντή του Ωδείου Αθηνών. Αποδέκτης σημαντικών κληροδοτημάτων αλλά και διαθέτοντας την εύνοια της βασίλισσας Σοφίας, αδελφής του Κάιζερ, ο Νάζος παρέμεινε ακλόνητος σχεδόν επί τρεις δεκαετίες. Προτιθέμενος να στρέψει τη μουσική ζωή του τόπου προς τα βορείως των Αλπεων ιδιώματα, ήρθε σε αναπόφευκτη ρήξη με τους Επτανήσιους συνθέτες, που αποτελούσαν τη σημαντικότερη μουσική δύναμη της χώρας. Το 1894 ο Νάζος ίδρυσε τη Συμφωνική Ορχήστρα του Ωδείου Αθηνών, που έδωσε την πρώτη της συναυλία στις 19 Μαρτίου 1894. Η θέση του ενισχύθηκε ακόμη περισσότερο το 1899 με την ίδρυση ενός νέου ωδείου –και της πρώτης ελληνικής μικτής χορωδίας– από την πιανίστα Λίνα φον Λόντνερ, μαθήτριάς του Χανς φον Μπίλουου, αγαπημένου αρχιμουσικού του Ρίχαρντ Βάγκνερ.

Ο 19ος αιώνας ολοκληρώθηκε με την ίδρυση από τον Λαυράγκα του «Τρίτου Ελληνικού Μελοδράματος» (1900), που εγκαινιάζεται με την «Μποέμ» του Πουτσίνι, όπερα που είχε παρουσιαστεί σε παραδόσια πρώτη μόλις τέσσερα χρόνια νωρίτερα. Το ρεπερτόριο του θιάσου είναι κυρίως ιταλικό και γαλλικό. Βάγκνερ ακούγεται για πρώτη φορά σε ελληνικό έδαφος το 1902, στην Κέρκυρα, όταν παρουσιάζεται ο «Λόενγκριν» πιθανώς από ιταλικό θίασο.

Το 1903 ιδρύεται σχολή ψαλτικής προσαρτημένη στο Ωδείο Αθηνών. Το 1908 ο Νάζος προσλαμβάνει το Βέλγο βιολιστή, συνθέτη και διευθυντή ορχήστρας Αρμάνδο Μαρσίκ (1877–1959) ως διευθυντή της ορχήστρας του Ωδείου Αθηνών. Σε αυτόν οφείλεται η ουσιαστική οργάνωση και αξιοποίηση των δυνάμεων της ορχήστρας. Η εύλογη αύξηση του φιλόμουσου κοινού είχε αποτέλεσμα την καθιέρωση συστήματος συνδρομητών με πρωτοφανή ανταπόκριση. Το 1908 πραγματοποιείται επίσης η πρώτη επίσημη εμφάνιση ενώπιον του αθηναϊκού κοινού του Μανόλη Καλομοίρη (1883–1962). Το 1910, με τη μόνιμη εγκατάσταση του Σμυρνιού συνθέτη στην Αθήνα, το τοπίο της ελληνικής μουσικής πραγματικότητας έμελλε να αλλάξει ριζικά.

«ελαφρά»

και συχνά χρησιμοποιήθηκαν στίχοι λόγιων ποιητών (Δροσίνη, Πορφύρα, Μαλακάση) ως κείμενα αυτών των τραγουδιών. Ανάμεσα στους συνθέτες που διαμόρφωσαν το αθηναϊκό τραγούδι πρέπει να αναφερθούν οι Νικόλαος Κόκκινος, Χρήστος Στρουμπούλης, Τιμόθεος Ξανθόπουλος και Δημήτριος Ρόδιος.

Η περίοδος ακμής της ελληνικής επιθεώρησης αρχίζει περίπου στα μέσα της πρώτης δεκαετίας αυτού του αιώνα και τελειώνει στα τέλη της επόμενης δεκαετίας, όταν η επιθεώρηση περνάει σε δεύτερο πλάνο με την ακμή της ελληνικής οπερέτας.

Το κύριο χαρακτηριστικό της μουσικής των επιθεωρήσεων είναι ότι συχνά δεν ήταν πρωτότυπη τις περισσότερες φορές χρησιμοποιούνταν γνωστές μελωδίες ευρωπαϊκών τραγουδιών, στις οποίες προσαρμόζονταν το ελληνικό κείμενο. Εύγλωττη μαρτυρία της μεγάλης απήχησης που είχαν τα τραγούδια των επιθεωρήσεων είναι οι πολυάριθμες εκδόσεις τους από ελληνικούς μουσικούς οίκους, οι οποίες αγοράζονταν από το ευρύ κοινό.

Σημειώσεις:

1. Τα περισσότερα έργα του Σπύρου Σαμαρά, για παράδειγμα, εκδόθηκαν από το

γνωστό μουσικό οίκο του Edoardo Sonzogno.

2. Λαμπελέτ, Γ.: *Εθνική Μουσική*, περ. Παναθηναία, τόμος Β' 1901, τεύχος 15 Νοεμβρίου – 30 Νοεμβρίου.

3. Ο όρος χρησιμοποιείται συμβατικά επειδή με αυτόν είθισται να χαρακτηρίζεται η μουσική που έχει τη μεγαλύτερη απήχηση στο ευρύ κοινό.

Οι παρτιτούρες που παρουσιάζονται στις φωτογραφίες ανήκουν στη συλλογή ελληνικών τραγουδιών της Μεγάλης Μουσικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδος «Λίλιαν Βουδούρη».

Βιβλιογραφία

Η Αθηναϊκή Επιθεώρηση, επιμ. Θ. Χατζηπανταζής – Α. Μάρακα (Αθήνα: Ερμής, 1977).

Μυλωνάς, Κ., *Ιστορία του ελληνικού τραγουδιού*, 4η εκδ. (Αθήνα: Κέδρος, 1984).

Ρωμανού, Κ., *Εθνικής μουσικής περιήγησης 1901–1912. Ελληνικά μουσικά περιοδικά ως πηγή έρευνας της ιστορίας της νεοελληνικής μουσικής* (Αθήνα: Κουλτούρα, 1996).

Συναδινός, Θ., *Ιστορία νεοελληνικής μουσικής 1824–1919* (Αθήνα: Τύπος, 1919).

Φράγκον – Ψυχοπαίδη, Ο., *Η εθνική σχολή μουσικής. Προβλήματα ιδεολογίας* (Αθήνα: Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών, 1990).

Φράγκον – Ψυχοπαίδη, Ο., *Neugriechische Kunstmusik*, από την εγκυκλοπαίδεια *Die Musik in Geschichte und Gegenwart* (MGG).

Του **Δημήτρη Παυλόπουλου**

Ιστορικού της Τέχνης

Την πρώτη δεκαετία του 20ού αι. ο ακαδημαϊσμός, που κυριάρχησε στις εικαστικές τέχνες του ευρωπαϊκού χώρου ολόκληρο τον 19ο αι., βρίσκεται ακόμα σε αισθητή ακμή στην Ελλάδα. Μολονότι πεθαίνουν ορισμένοι από τους σημαντικούς ζωγράφους της λεγόμενης ομάδας της Σχολής του Μονάχου και μερικοί από τους ακαδημαϊκούς γλύπτες, η τέχνη του ακαδημαϊσμού δεσπόζει και αποκτά νέα ερείσματα. Στο Σχολείο των Καλών Τεχνών (ΣΚΤ) διδάσκουν μαθητές της Ακαδημίας Καλών Τεχνών του Μονάχου και της Ακαδημίας Καλών Τεχνών της Ρώμης: οι ζωγράφοι Νικηφόρος Λύτρας, Κωνσταντίνος Βολανάκης, Γεώργιος Ιακωβίδης, Γεώργιος Ροϊλός, Σπυρίδων Βικάτος, Αλέξανδρος Καλλούδης και Δημήτριος Γερασιώτης και ο γλύπτης Γεώργιος Βρούτος.

Το 1901 κυκλοφορεί το καλλιτεχνικό περιοδικό *Πανακοθήκη*, του λογοτέχνη και τεχνοκρίτη Δημητρίου Ι. Καλογερόπουλου, όργανο της «Εταιρείας Φιλοτέχνων». Η Αρχαιολογική Εταιρεία καλεί από το Παρίσι τον γλύπτη Λάζαρο Σώχο και του αναθέτει τη συγκόλληση αρχαιοτήτων της Ολυμπίας.

Το 1902 η Αρχαιολογική Εταιρεία αναθέτει στον γλύπτη Λ. Σώχο την αναστήλωση του Λέοντος της Χαιρωνείας, στην οποία ο γλύπτης επιλέγει για συνεργάτη του τον επίσης γλύπτη Λάζαρο Φυτάλη, συμπατριώτη του από την Τήνο και μεγαλύτερό του στην ηλικία.

Αφιξη του Παρθένη

Το 1903 έρχεται ο ζωγράφος Κωστής Παρθένης για πρώτη φορά στην Ελλάδα και γίνεται η «Διεθνής Έκθεση Αθηνών». Οι ζωγράφοι Κ. Βολανάκης και Γ. Ροϊλός παραιτούνται από τις θέσεις του καθηγητή της στοιχειώδους γραφικής και της αγαματογραφίας αντιστοίχως στο ΣΚΤ. Οι ζωγράφοι Εμμανουήλ Λαμπάκης, Α. Καλλούδης και Δ. Γερασιώτης διορίζονται καθηγητές ιχνογραφίας ο πρώτος, στοιχειώδους γραφικής ο δεύτερος και αγαματογραφίας ο τρίτος στο ΣΚΤ.

Το 1904 ολοκληρώνονται οι εργασίες αναστήλωσης του Λέοντος της Χαιρωνείας από τους γλύπτες Λ. Σώχο και Λ. Φυτάλη. Στη θέση του Ν. Λύτρα ως καθηγητής της ελαιογραφίας στο ΣΚΤ διορίζεται ο ζωγράφος Γ. Ιακωβίδης.

Το 1905 ο ζωγράφος και χαράκτης Νικόλαος Φέρμπος, χοράχης του ανακτορικού παρεκκλησίου, και ο ζωγράφος Ε. Λαμπάκης παύονται από το ΣΚΤ. Επιστρέφει από τη Γερμανία, έπειτα από σπουδές φωτογραφίας και φωτοστιγμογραφίας, ο ζωγράφος και χαράκτης Αριστείδης Λάιος.

Το 1906 διορίζεται εξαμελής επιτροπή για να επιβλέπει την Εθνική Πανακοθήκη (ΕΠ). Έρχεται στην Αθήνα ο ζωγράφος και χαράκτης Δημήτρης Γαλάνης. Ο ζωγράφος και χαράκτης Ν. Φέρμπος ξαναδιορίζεται καθηγητής της χαρακτικής στο ΣΚΤ. Ο φιλόλογος Γαβριήλ Βυζαντινός διορίζεται καθηγητής της αισθητικής και της καλλιτεχνολογίας στο ΣΚΤ.

Το 1907 η «Ελληνική Καλλιτεχνική Εταιρεία», με μέλη τους ζωγράφους Νικόλαο Αλεκτορίδη, Ε. Λαμπάκη, Π. Μαθιόπουλο, Β. Μποκατσιάμπη και τους γλύπτες Γ. Βρούτο και Λ. Σώχο, διοργανώνει την πρώτη έκθεσή της στο Ζάππειο. Ο ζωγράφος Συμεών Σαββίδης έρχεται από τη Γερμανία στην Ελλάδα.

Το 1908 γίνεται η δεύτερη έκθεση της «Ελληνικής Καλλιτεχνικής Εταιρείας» πάλι στο Ζάππειο. Ο γλύπτης Γ. Βρούτος παραιτείται από το Σχολείο των Καλών Τεχνών λόγω ασθένειας που τον οδηγεί στο θάνατο (στη θέση

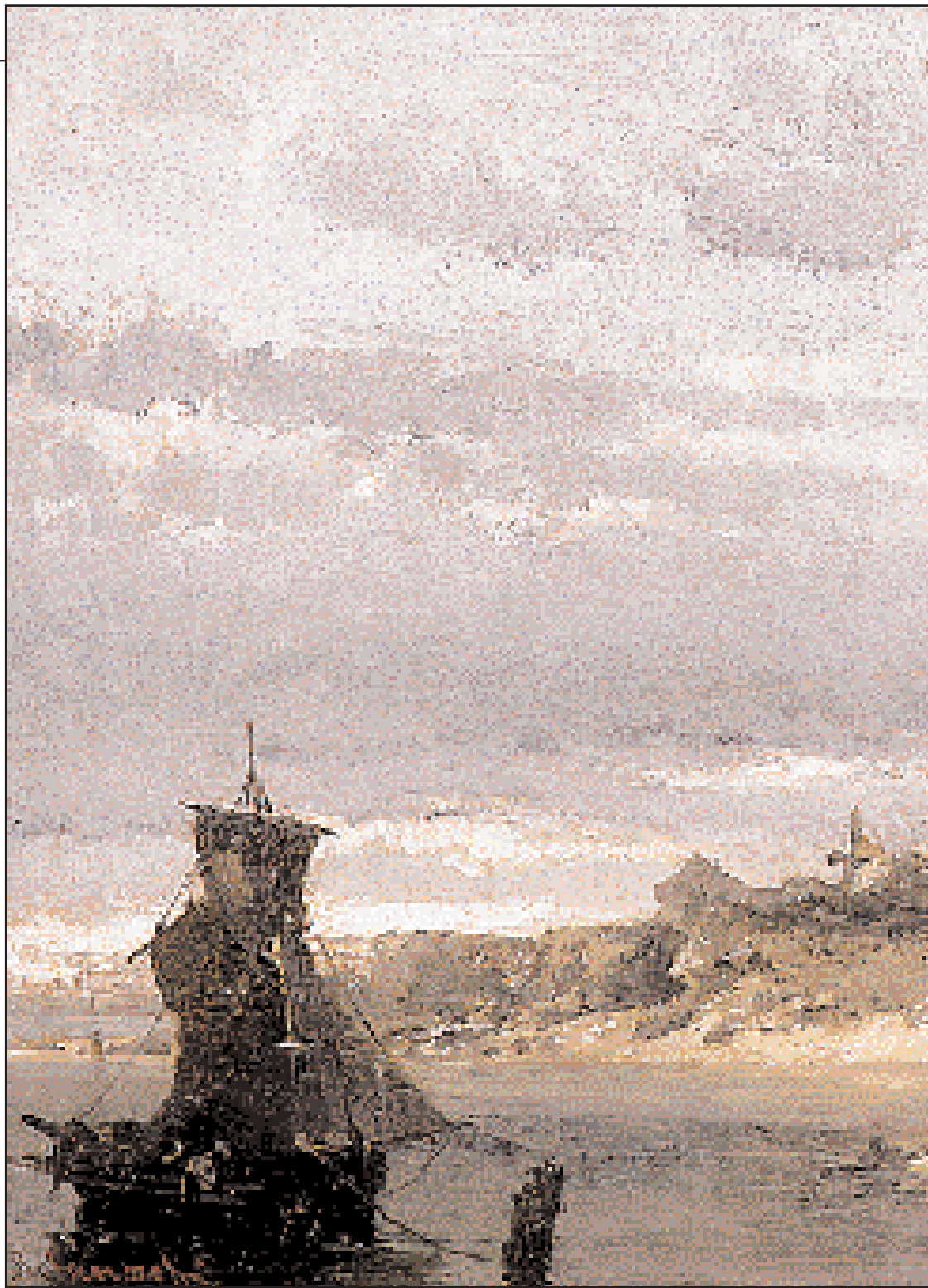
του ως καθηγητής της πλαστικής διορίζεται ο γλύπτης Λ. Σώχος).

Το 1909 ψηφίζεται νόμος για τη συγκέντρωση «εικόνων και σχεδιογραφμάτων» στην ΕΠ. Ο ζωγράφος Ε. Λα-

μπάκης ξαναδιορίζεται στο ΣΚΤ. Ο ζωγράφος Σ. Βικάτος διορίζεται καθηγητής της σκιαγραφίας στο Σχολείο των Καλών Τεχνών. Στη θέση του Ε. Λαμπάκη, που πεθαίνει, ως καθηγητής

της ιχνογραφίας στο ΣΚΤ διορίζεται ο ζωγράφος Στέφανος Λάντσα, γιος του ζωγράφου Β. Λάντσα.

Το 1910 ψηφίζεται νόμος για την ΕΠ. Σύμφωνα με αυτόν, η ΕΠ «διαίρεται



ΕΙΚΑΣΤΙΚΕΣ ΤΕΧΝΕΣ

Κυριαρχία του ακαδημαϊσμού



Κωνσταντίνου Βολανάκη, «Οι μύλοι» (ελαιογραφία σε μουσαμά, 28x42 εκ., Συλλογή Κουτλίδη). Ο Βολανάκης (1837 – 1907), θαλασσογράφος που μελετά τις σχέσεις χρωμάτων και φωτός, διορίστηκε καθηγητής στο Σχολείο των Καλών Τεχνών τον Σεπτέμβριο του 1883 και παραιτήθηκε λόγω ασθένειας το 1903.

εις τρεις συλλογές: α) Συλλογή αρχαίων έργων γραφικής προερχομένων εκ των από το κράτος ενεργουμένων ανασκαφών· β) Συλλογή έργων γραφικής βυζαντινικής και χριστιανικής τέχνης μέχρι των χρόνων της αναγεννήσεως· γ) Συλλογή έργων γραφικής από της αναγεννήσεως και εντεύθεν μέχρι των καθ' ημάς χρόνων». Ιδρύεται ο «Σύνδεσμος Ελλήνων Καλλιτεχνών» (ΣΕΚ). Το ΣΚΤ ανεξαρτητοποιείται από το Βασιλικό Πολυτεχνείο και διορίζεται άμισθος διευθυντής του ο ζωγράφος Γ. Ιακωβίδης. Ο ζωγράφος Γ. Ροϊλός ξαναδιορίζεται καθηγητής της αγαλματογραφίας στο ΣΚΤ. Εκδίδεται από τον λόγιο και ζωγράφο Γεράσιμο Βώκο το επιμελημένο καλλιτεχνικό περιοδικό *Ο Καλλιτέχνης*.

Πεθαίνουν το 1901 ο ζωγράφος Ν. Γύζης και ο γλύπτης Γ. Βιτάλης, το 1902 ο ζωγράφος Ν. Βώκος και ο Γερμανός

λιθογράφος Γκέοργκ Κόλμαν, γιος του θεωρούμενου ως πρώτου χρονολογικά λιθογράφου στην Ελλάδα Καρόλου Κόλμαν, το 1903 ο γλύπτης Ιάκωβος (Γιακουμής) Μαλακατές, το 1904 ο ζωγράφος Ν. Λύτρας, το 1905 ο ζωγράφος Θεοδοκλής Δράκος, το 1906 ο ζωγράφος και χαράκτης Γεώργιος Γραμμαδάνης, ο γλύπτης Ιωάννης Καρακατσάνης και ο λόγιος και τεχνοκρίτης Γεράσιμος Μαυρογιάννης, το 1907 ο ζωγράφος Κ. Βολανάκης, το 1908 ο ζωγράφος και χαράκτης Κωνσταντίνος Καρυστινός και ο γλύπτης Γ. Βρούτος, το 1909 οι ζωγράφοι Γεώργιος Αβλιχός, Ν. Αλεκτορίδης, Λουδοβίκος Θείρισος, Ε. Λαμπάκης, Νικόλαος Ξυδιάς και Θεόδωρος Ράλλης και ο γλύπτης Λ. Φυτάλης, ενώ αυτοκτονεί το 1910 για καταγγελία ότι έδωσε ψεύτικο απολυτήριο ο καθηγητής της αισθητικής και της καλλιτεχνολογίας στο ΣΚΤ Γ. Βυζαντινός. ✎



Ο Γαβριήλ Βυζαντινός, καθηγητής της αισθητικής και της καλλιτεχνολογίας στο Σχολείο των Καλών Τεχνών από το 1906 μέχρι το 1910. Αυτοκτόνησε το 1910, «ένεκα καταγγελίας επί παροχή ψευδούς απολυτηρίου»!...



Ο Γεώργιος Βρούτος (1843 – 1908), ένας από τους σημαντικότερους ακαδημαϊκούς κλασικιστές γλύπτες και από τους δασκάλους της νεοελληνικής γλυπτικής. Δίδαξε στο Σχολείο των Καλών Τεχνών (φωτ.: περ. «Πινακοθήκη»).



Νικολάου Γύζη (1842 – 1901), «Η Τέχνη και τα πνεύματά της», 1876, (ελαιογραφία σε μουσαμά, 67x55 εκ., Εθνική Πινακοθήκη και Μουσείο Αλεξάνδρου Σούτζου).

Της **Ρέας Γρηγορίου**

Θεατρολόγου

Ο ισχυρός αντίκτυπος της ήττας του 1897 είχε την επίδρασή του και στη διαμόρφωση των θεατρικών φαινομένων στη χώρα μας κατά την πρώτη δεκαετία του εικοστού αιώνα. Πάντως, η περίοδος της οικονομικής και πολιτικής κρίσης, από το 1897 ως το στρατιωτικό κίνημα του 1909 δημιούργησε και ορισμένες θετικές προϋποθέσεις, ένα ευνοϊκό περιβάλλον προκειμένου να ικανοποιηθούν κάποια κοινωνικά αιτήματα και να απαλυνθούν οι δυσάρεστες εντυπώσεις που είχαν προκαλέσει τα πρόσφατα ιστορικά γεγονότα. Μέσα σ' αυτό το κλίμα ακριβώς επισπεύθηκε και η έναρξη της λειτουργίας του Βασιλικού θεάτρου, του πρώτου επίσημου επιχορηγούμενου θεατρικού οργανισμού της χώρας μας. Η ευαισθητοποίηση του Γεωργίου σχετικά με το θέμα της επιχορήγησης του Βασιλικού θεάτρου συνδέεται οπωσδήποτε με την προσπάθεια που κατέβαλε να αποκαταστήσει το κύρος της βασιλικής αυλής και να αποδείξει ότι είναι σε θέση να προσφέρει ακόμη έργο στους υπηκόους του. Έτσι στα 1901 πραγματοποιείται το αίτημα για ένα μόνιμο θεατρικό οργανισμό, ο οποίος τέθηκε υπό τη διεύθυνση της αυλής, στεγάστηκε στο σημερινό κτίριο της οδού Αγίου Κωνσταντίνου και αποτέλεσε πραγματικό επίτευγμα από την άποψη του σκηνηκού του εξοπλισμού, πλήρως εναρμονισμένου με τα ευρωπαϊκά πρότυπα.



Ο Κωνσταντίνος Χρηστομάνος, ιδρυτής το 1901, του πρωτοποριακού για την εποχή του θεατρικού σχήματος «Νέα Σκηνή».

Χρηστομάνος – Οικονόμου

ΘΕΑΤΡΟ

Η λειτουργία του Βασιλικού θεάτρου αρχίζει ταυτόχρονα σχεδόν με τη δημιουργία ενός άλλου θεατρικού σχήματος της Νέας Σκηνης του Κωνσταντίνου Χρηστομάνου, στην πρωτοβουλία του οποίου οφείλεται η οργάνωση μίας πρωτοποριακής για την εποχή καλλιτεχνικής μονάδας που δεν θύμιζε σε τίποτε την παλιά καθιερωμένη πρακτική του επαγγελματικού θεάτρου. Αντίπαλο δέος στην προσωπικότητα του Χρηστομάνου και στις σκηνοθετικές του επιλογές είναι η παρουσία του Θωμά Οικονόμου στο Βασιλικό θέατρο. Οι δύο σκηνοθέτες, Οικονόμου και Χρηστομάνος, θα αποτελέσουν στις αρχές του αιώνα τους πιο δημιουργικούς φορείς για την ανανέωση της θεατρικής εμπειρίας, θα εγκαινιάσουν με την ιδιότητά τους το ρόλο του σκηνοθέτη στην Ελλάδα, με το καινούργιο ύφος των παραστάσεών τους θα αντιπαρατεθούν στο παρελθόν των θιασαρχικών θιάσων και θα γίνουν με τη δουλειά τους σημείο αναφοράς για ποιήκλους προβληματισμούς και εξελίξεις στο εγχώριο πολιτιστικό πλαίσιο. Η ευρωπαϊκή αντίληψη για ένα θέατρο συνόλου ήταν πλέον και στην Ελλάδα ένα καλλιτεχνικό ζήτημα.

Το δραματολόγιο των δύο θεάτρων οργανώθηκε με βάση διαφορετικά κριτήρια κάθε φορά. Οι παράγοντες που εκπροσωπούσαν την επίσημη διοίκηση του Βασιλικού Θεάτρου ήθελαν να έχουν άποψη για το ρεπερτόριο και δεν φαινόταν ιδιαίτερα τολμηροί στις επιλογές τους. Από την ελληνική παραγωγή του 19ου αιώνα ανεβαίνουν τραγωδίες και ιστορικά δράματα τύπου Βερναρδάκη, ενώ από το ευρωπαϊκό ρεπερτόριο διακρίνουμε και έργα ενός σύγχρονου προβληματισμού, όπως *Τα στηρίγματα της κοινωνίας του Ιφεν*, *Ο αμαξάς Ενσελ* και *Η βουλιαγμένη καμπάνα* του Γκ. Χάουπμαν. Στον τομέα της σαιξπηρικής κωμωδίας ο Οικονόμου απέδειξε τις σκηνοθετικές του ικανότητες και καθιέρωσε με την εργασία του την επαγγελματική σημασία του όρου «σκηνοθεσία». Το 1902 παίχτηκε στο Βασιλικό Θέατρο *Το όνειρον θερινής νυκτός* με την Μ. Κοτοπού-

λη στο ρόλο του Πουκ και στη συνέχεια το *Χειμωνιάτικο Παραμύθι*. Πολύ σημαντική ήταν επίσης η παρουσίαση του Φάουστ του Γκάιτε με τον Εδμ. Φιρστ στο ρόλο του Φάουστ, την Μ. Κοτοπούλη στο ρόλο της Μαργαρίτας και Μεφιστοφελή το Ν. Ζάνο.

Ορεστειακά

Τέλος, πρόκει να γίνει ειδική αναφορά στο ανέβασμα της αισχυλικής *Ορέστειας* το Νοέμβριο του 1903, μίας παράστασης που προκάλεσε τα λεγόμενα «ορεστειακά». Πρόκειται για την διαδύλωση που οργάνωσαν οι φοιτητές του καθηγητή Γ. Μιστριώτη με αφορμή τη μετάφραση της *Ορέστειας* σε μικτή γλώσσα από τον Γ. Σωτηριάδη.

Η θεωρία του Μιστριώτη υποστήριζε ότι το αρχαίο δράμα ήταν σωστό να ανεβαίνει μόνο στη γλώσσα του πρωτότυπου κειμένου και ως εκ τούτου η παράσταση του Βασιλικού Θεάτρου έπρεπε με κάθε τρόπο να ματαιωθεί. Αποτέλεσμα όλης αυτής της κινητοποίησης ήταν η αιματηρή έκβαση της διαμαρτυρίας με ένα νεκρό και δεκάδες τραυματίες και η έξαρση του γλωσσικού φανατισμού.

Από την άλλη πλευρά, το ενδιαφέρον στοιχείο είναι ότι ο Χρηστομάνος διάλεξε από το χώρο της αρχαίας ελληνικής τραγωδίας έργο για την εναρκτήρια παράσταση της Νέας Σκηνης. Η *Αλκίσις* του Ευριπίδη ανέβηκε στα 1901 στα εγκαίνια του καινούργιου θεάτρου σε μετάφραση και σκηνοθεσία του ίδιου του Χρηστομάνου. Ωστόσο, η δημοτική και το απλό ύφος της γλώσσας δεν είχε προκαλέσει καμία αντίδραση παρόμοια με εκείνη των «ορεστειακών». Το ρεπερτόριο της Νέας Σκηνης εμφανίζεται στην αρχή τουλάχιστον διευρυμένο και προσανατολισμένο στις μοντέρνες τάσεις. Ο Χρηστομάνος επιλέγει έργα από την ιφενική παραγωγή (*Η αγριόπαπια*, *Ενας εχθρός του λαού*, *Εντα Γκάμπλερ*), σκηνοθετεί με έναν εντελώς νατουραλιστικό τρόπο *Το κράτος του ζόφου* του Τολστόι, γνωρίζει στο ελληνικό κοινό τον Τουργκένιεφ (*Το ξένο ψωμί*), δείχνει μια ξεκάθαρη προτίμηση σε δράματα που έχουν ένα έντονο ψυχολογικό και κοινωνικό υπόβαθρο (*Η Παριζιάνα* του Α. Μπεκ) και από ελληνικά έργα ανεβάσει όσα αναπαριστούν σχεδόν φωτογραφικά την πραγματικότητα της ζωής, κυρίως όπως αυτή η αναπαράσταση εκφράζεται από τη ρεαλιστική δραματουργική οπτική

του Ξενοπούλου (*κοντέσας Ο τρίτος*, *Το μυστικό της Βαλέρανας*) του Καμπύση ή του Μ. Αυγέρη.

Η κριτική υποδέχτηκε τον Χρηστομάνο στο ελληνικό θέατρο έτσι όπως έπρεπε να τον υποδεχτεί, δηλαδή ως κάτι καινούργιο, στην ελληνική πνευματική ζωή. Ο ίδιος ο Ξενοπούλος θα δηλώσει στα απομνημονεύματά του ότι τον «ενέπνεε η Νέα Σκηνή», ενώ ο Τύπος της εποχής θα τονίσει την κομψότητα και την καλαισθησία της καινούργιας σκηνοθετικής άποψης που δεν θύμιζε σε τίποτε τις παραστάσεις της προηγούμενης περιόδου. Όμως, τα προβλήματα στη σύνθεση του δραματολογίου της Νέας Σκηνης δεν άργησαν να φανούν και η ιδιόρρυθμη προσωπικότητα του Χρηστομάνου εκδηλώθηκε αρκετά νωρίς και στον τομέα της σχέσης του με τους συνεργάτες του και στο επίπεδο των καλλιτεχνικών του επιλογών. Υποχρεώθηκε να ανεβάσει ελαφρά έργα και έριξε αρκετό νερό στο κτείν των αισθητικών του αντιλήψεων.

Ο Χρηστομάνος θα εγκαταλείψει οριστικά τη Νέα Σκηνή και το όραμα της «αναγέννησης της δραματικής ποιήσεως και της σκηνηκής τέχνης εν Ελλάδι» το φθινόπωρο του 1905 και ο Οικονόμου θα παραιτηθεί από τη θέση του τον επόμενο



Η Μαρίκα Κοτοπούλη συμμετείχε στο θεατρικό σχήμα της «Νέας Σκηνής» του Χρηστομάνου και παρέμεινε δυναμική θεατρική παρουσία στην ελληνική σκηνή ολόκληρο το πρώτο μισό του 20ου αι.

χρόνο, ενώ το Βασιλικό θέατρο θα κλείσει την αυλαία του το 1908. Πάντως, γεγονός είναι ότι οι δύο θεατρικοί οργανισμοί, παρά το βραχύβιο χαρακτήρα τους, είναι τα πιο σημαντικά θεατρικά γεγονότα των αρχών του εικοστού αιώνα και θα αποτελέσουν τη βάση για νέες προοπτικές στο θεατρικό χώρο τις επόμενες δεκαετίες.

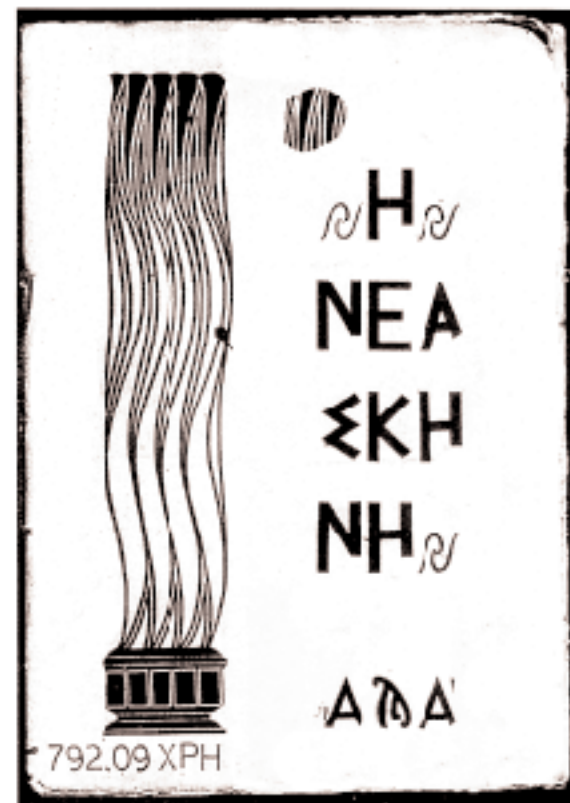
Επαγγελματικό θέατρο

Το κλείσιμο της Νέας Σκηνής και του Βασιλικού θεάτρου δεν σημαίνει επιστροφή στο παρελθόν. Η Αθήνα ως κέντρο των πολιτιστικών ζυμώσεων προσφέρει μια ποικιλία θεαμάτων, συμπεριλαμβανομένου του Καραγκιόζη και του Βαριετέ, και η ποικιλία αυτή μπορούσε

να καλύψει εύκολα το γούστο ενός διευρυμένου και ίσως πιο λαϊκού κοινού. Την υπόθεση του επαγγελματικού θεάτρου θα την προωθήσουν την επόμενη περίοδο ηθοποιοί που διαπαιδαγωγήθηκαν από τον Οικονόμου και τον Χρηστομάνο όπως η Κοτοπούλη, η Κυβέλη, ο Εδμόνδος Φιρστ και η Ροζαλία Νίκα. Ο ίδιος ο Οικονόμου είναι παρών στις εξελίξεις μια και μετά την αποχώρησή του από την κρατική σκηνή συγκροτεί κατά διαστήματα δικούς του θιάσους και επιλέγει χωρίς περιορισμούς πλέον το ρεπερτόριο που ανταποκρίνεται στις προσωπικές του αναζητήσεις. Ανέβασε για πρώτη φορά στην ελληνική σκηνή έργα του Ο. Ουάιλντ (*Σαλώμη*, 1908), του Μπ. Σο (*Δεν μπορεί να ξέρεις*, 1907), του Μ. Γκόρκι (*Στο βυθό*, 1909), του Στρίντμπεργκ (*Ο πατέρας*, 1913)



Ο σκηνοθέτης Θωμάς Οικονόμου, με τη σύντομη ηγεσία του στο Βασιλικό Θέατρο αλλά και με τους δικούς του θιάσους, καθιέρωσε την επαγγελματική σημασία του όρου «σκηνοθεσία» (φωτ.: «Εθνικό Θέατρο. 1932 - 1992»), εκδ. «Κέδρος», 1992).



Εξώφυλλο του φυλλαδίου που εξέδωσε το 1901 ο Κ. Χρηστομάνος για τον Οργανισμό της «Νέας Σκηνής» (Βιβλιοθήκη Θεατρικού Μουσείου).

και με ανανεωμένη σκηνοθετική άποψη τα ιψενικά δράματα: *Η κυρά της θάλασσας*, *Οι Βογκόλακες*, *Ρόμερχολμ*, και *Το σπίτι της κούκλας*. Οσον αφορά την ελληνική δραματολογία θα εμπιστευθεί πρωτοεμφανιζόμενους στο θέατρο συγγραφείς και θα σκηνοθετήσει το *Ξημερώνει του Καζαντζάκη*, ένα δράμα με έντονες ιψενικές επιρροές, τις *Αλυσιίδες* του Ταγκόπουλου, τους *Πετροχάρηδες* του Π. Χορν, ακόμα και το *Γήταβρο* του Ρ. Γκόλφη, ένα πρωτοποριακό για τις σοσιαλιστικές του ιδέες έργο.

Όμως οι Έλληνες συγγραφείς αναδεικνύονται και ορισμένοι καθιερώνονται και μέσα από τους θιάσους των πρωταγωνιστριών Κοτοπούλη και Κυβέλη, δύο θιάσων που θα παίξουν σημαντικό ρόλο στη θεατρική μας ζωή την πρώτη δεκαετία του εικοστού αιώνα. Εργα του

Ξενόπουλου, του Σπ. Μελά, του Π. Νιρβάνα, του Παντ. Χορν, θα αξιοποιηθούν στη σκηνή αυτή την περίοδο και θα προσφέρουν πολύτιμα ερεθίσματα για να αποδείξουν οι ηθοποιοί τις υποκριτικές τους ικανότητες.

Επιπλέον, θα αντέξουν στην «επιθεωρησιομανία» της εποχής, μια και το είδος κάνει την επανεμφάνισή του το 1905 (*Εδώ κι Εκεί*, θίασος Παντόπουλου) ύστερα από μια περίοδο ύφεσης του ενδιαφέροντος για την πολιτική σάτιρα. Οι ετήσιες επιθεωρήσεις *Τα Παναθήναια*, *Το Πανόραμα*, *Ο Κινηματογράφος*, θα ενεργοποιήσουν το ενδιαφέρον του κοινού και θα ανανεώσουν τη σχέση της πολιτικής επικαιρότητας με τη θεατρική πράξη. Πάντως, η ώρα της επιθεώρησης θα έρθει την επόμενη δεκαετία.

Της **Ελίζας-Αννας Δελβερούδη**

Αν. καθηγήτριας στον τομέα Θεατρολογίας – Μουσικολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης

Ο κινηματογράφος είναι παιδί του 19ου αιώνα. Τουλάχιστον τις τρεις τελευταίες δεκαετίες του, επιστήμονες, εφευρέτες και φωτογράφοι προσπαθούσαν να δώσουν κίνηση στη φωτογραφική εικόνα. Αυτοί που κατάφεραν πρώτοι να παρουσιάσουν στο κοινό κινούμενες εικόνες που προβάλλονταν σε οθόνη ήταν οι αδελφοί Λιμέρ, στο Παρίσι, στις 28 Δεκεμβρίου 1895. Το κοινό πλήρωσε εισιτήριο, ο κινηματογράφος είχε γεννηθεί.

Η νέα εφεύρεση, που τελειοποιούσε προηγούμενα επιτεύγματα του Τόμας Εντισον, μπήκε αμέσως στην επιχειρηματική εκμετάλλευση. Οι δημιουργοί της θέλησαν να την εκμεταλλευθούν εμπορικά και η ανταπόκριση του κοινού, η περιέργειά του γι' αυτό το θαύμα της τεχνολογίας άνοιξε, σε μικρό χρονικό διάστημα, δυνατότητες για την παγκόσμια εξάπλωσή του. Πολύ γρήγορα οργανώθηκε ένα κύκλωμα από διανομείς, που προμηθεύονταν και προωθούσαν στις τοπικές αγορές τα προϊόντα της κινηματογραφικής βιομηχανίας, η οποία οργανώθηκε σε ολιγοπωλιακή βάση.

Η Ελλάδα μπήκε σχετικά νωρίς σ' αυτό το κύκλωμα. Η πρώτη προβολή κινηματογραφικών εικόνων στην Αθήνα έγινε ένδεκα μήνες αργότερα, στις 28 Νοεμβρίου 1896, σε ένα μαγαζί ιδιοκτησίας της κυρίας Συγγρού, στη στοά Κολοκοτρώνη. Το πρόγραμμα περιλάμβανε διάφορα αξιοπερίεργα, όπως άλογα που έτρεχαν στα Ηλύσια Πεδία, χορούς της Λόιε Φούλερ, της πιο διάσημης χορεύτριας του αμερικανικού βαριετέ εκείνη την εποχή ή ιθαγενείς που κολυπούσαν· το εισιτήριο ήταν σχετικά ακριβό.

Προβολές

Δεν είναι με ακρίβεια γνωστό πότε και πού γίνονταν προβολές στην ελληνική επικράτεια ούτε τα προγράμματα που παρουσιάστηκαν στο ελληνικό κοινό. Η ιστορία διέσωσε το όνομα των επιχειρηματιών Ψυχούλη, οι οποίοι εργάζονταν σποραδικά στην Αθήνα και στην επαρχία. Επίσης, οι αδελφοί Κασσέλα εργάστηκαν, τουλάχιστον στην Αθήνα, τα πρώτα χρόνια του αιώνα μας, όταν ακόμα ο κινηματογράφος δεν είχε στέγη, αλλά περιφερόταν στις πλατείες και στα καφενεία και προσφερόταν ως συμπλήρωμα των αναψυκτικών. Η πλατεία Συντάγματος και το Ζάππειο ήταν δύο ιδιαίτερα δημοφιλείς και πολυσύχναστοι χώροι του εσπερινού περιπάτου και οι επιχειρηματίες των καφενείων τους πρόσθεσαν το καινοφανές αξιοπερίεργο ως δέλεαρ της πελατείας τους. Ο κινηματογράφος φιλοξενήθηκε επίσης σε θεατρικές αίθουσες, πριν αποκτήσει τις δικές του, στα τέλη της πρώτης δεκαετίας του αιώνα μας.

Τα θέματα που εκμεταλλεύθηκε στα πρώτα του βήματα ο κινηματογράφος είτε προέρχονταν από το άμεσο περιβάλλον των χειριστών των μηχανών λήψης είτε είχαν το στοιχείο του αξιοπερίεργου, του εξαιρετικού. Οι δύο συγγενείς τάσεις που διαμορφώθηκαν σύντομα ήταν το ντοκιμαντέρ, η αποτύπωση της γύρω πραγματικότητας, και το ζουρνάλ, δηλαδή τα επίκαιρα, που εστίαζαν σε σημαντικά γεγονότα της επικαιρότητας.

Οι πρώτοι γνωστοί κινηματογραφιστές στα Βαλκάνια είναι οι αδελφοί Ιωάννης και Μιλτιάδης Μανάκια, οι οποίοι εργάζονταν ως φωτογράφοι στα Γιάννενα και αργότερα εγκαταστάθηκαν στο Μοναστήρι. Η πρώτη σωζόμενη ταινία τους χρονολογείται από το 1905 και αντλεί το θέμα της από το χωριό καταγωγής των αδελφών Μανάκια, την Αβδέλλα Γρεβενών· πρόκειται για τις «Υφάντρες». Στη συνέχεια τα δύο αδέλφια ταξιδεύουν σε περιοχές

της Βαλκανικής, που αυτή την εποχή ανήκουν στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, και καταγράφουν με τον φωτογραφικό και τον κινηματογραφικό φακό τους γεγονότα της οικογενειακής και καθημερινής ζωής, ανθρώπους, εργαλεία και μηχανές, τοπία, χωριά, σπίτια, γλέντια, γιορτές ή σημαντικά ιστορικά πρόσωπα και συμβάντα. Οι φωτογραφίες που τραβήξαν στη διάρκεια της επαγγελματικής ζωής τους υπολογίζονται βάσει των αρχείων της επιχεί-



ΚΙΝΗΜΑΤΟΓΡΑΦΟΣ

Τα πρώτα βήματα



Σκηνή από τις «Υφάντρες» των αδελφών Μανάκια, ταινία που γυρίστηκε το 1905. Είναι οι πρώτοι γνωστοί κινηματογραφιστές στα Βαλκάνια και οι «Υφάντρες» η πρώτη τους ταινία.

ΧΟΡΟΣ

Ρούμπινσταϊν και Ντάνκαν

Του **Ανδρέα Ρικάκη**

Ιστορικού-Κριτικού Χορού

Η άφιξη του τελευταίου αιώνα της δεύτερης χιλιετίας θα βρει την Ελλάδα –ένα κράτος υπό οργάνωσιν– να στερείται πλήρως έντεχνου χορού. Η τέχνη του μπαλέτου, που «γεννήθηκε» στην ιταλική Αναγέννηση και βασίλευσε στην Ευρώπη τους προηγούμενους τέσσερις αιώνες δεν έχει προεκταθεί, βέβαια, έως τη μέχρι πρότινος τουρκοκρατούμενη χώρα μας. Οι πρώτες χορευτικές «ομάδες» θα φτάσουν στο πλαίσιο των αλλοδαπών (ιταλικών) μελοδραματικών θιάσων που επισκέπτονται τα Επτάνησα και τη Δυτική Ελλάδα. Στις αρχές της δεκαετίας, όμως, στην Ελλάδα θα φτάσουν και δύο κυρίες αλλοδαπές, που ασχολούνται εντατικά με την ελληνοπρεπή κινησιολογία, για διαφορετικούς λόγους η κάθε μία. Η νεότατη καλλονή Ιντα Ρούμπινσταϊν, κόρη πλουσίων, ισως και αριστοκρατών, Ρώσων-Εβραίων, επισκέπτεται την Ελλάδα για να γνωρίσει τη χώρα που γέννησε την Αντιγόνη. Πρόκειται να πρωταγωνιστήσει στη φερώνυμη τραγωδία του Σοφοκλή, στην Αγία Πετρούπολη. Η Ιντα Ρούμπινσταϊν θα λάμψει ως «ερμηνεύτρια» (ηθοποιός, μίμος, χορεύτρια) τόσο με τα Ρωσικά Μπαλέτα του Ντιάγκιλεφ (*Κλεοπάτρα, Σεχραζάντ*) όσο και σε προσωπικές παραγωγές (*Μαρτύριο Αγ. Σεβαστιανού των ντ' Ανούντσιο-Ντεμπίσι, Ελένη της Σπάρτης* των ντε Σεβεράκ-Φερχέρεν, *Περσεφόνη* των Ζι-ντ-Στραβίνσκι...). Αν οι φωτογραφίες, οι πίνακες, οι αφίσες των έργων στα οποία πρωταγωνιστούσε είναι διεθνώς γνωστές, το δεύτερο μισό της ζωής της θα παραμείνει αίνιγμα και ελάχιστα είναι γνωστά για τα γεράματα αυτής της «Αθηνάς της Λήμνου με τη μυστικιστική φλόγα» (ντ' Ανούντσιο).

Ντάνκαν

Λίγο πρεσβύτερη της Ρούμπινσταϊν, η Ιζαντόρα Ντάνκαν, Αμερικανίδα από το Σαν Φρανσίσκο, που εγκατέλειψε τα μαθήματα, τα κοστουμιά και τα παπουτσάκια του μπαλέτου χάριν μιας ελεύθερης, εκφραστικής κινησιολογίας που θα προερχόταν από τα ελληνικά πρότυπα της αρχαιότητας, είναι πολύ

πιο γνωστή στη χώρα μας. Από πολύ νωρίς θα καταληφθεί από ελληνολατρία, μια ρομαντική προέκταση του φλογερού ταμπεραμέντου της, το οποίο διαπερνά ολόκληρη την οικογένειά της – η Ιζαντόρα έχει άλλα τρία αδέρφια που βρίσκονται στο πλευρό της. Αρχικά στη Ν. Υόρκη, και μετά

φιλοσοφία του προσωπικού της ύφους. Τώρα θα αγοραστεί από την «κυρία Δώρα Δούγκαν, ασχολουμένην περί τα οικιακά», στην περιοχή «Κοπανάς» (σήμερα όρια δήμου Βύρωνος και Αγ. Αρτεμίου), μια έκταση, ένας άνυδρος λόφος που ανήκε στους γαιοκτηματίες αδελφούς Γκιώνη.



Η Ιντα Ρουμπινσταϊν ως Φαίδρα στο ομώνυμο χορόδραμα των Ντ' Ανούντσιο, Πιτσέτι/Χόνεγκερ (σκίτσο Ελλης Σολομωνίδου – Μπαλάνου).

στο Λονδίνο και το Παρίσι, θα πραγματοποιεί ρεσιτάλ σαλονιού ή κήπου με απαγγελία, αλλά σύντομα θα αρχίσει εμφανίσεις ως ηθοποιός, μίμος και χορεύτρια ελεύθερων αυτοσχεδιαστικών χορών έμμεσα εμπνευσμένων από την Ανατολή και άμεσα από τις αρχαιοελληνικές μετόπες, τις αναπαραστάσεις σε ερυθρόμορφα αγγεία και διάφορες ωδές. Ολα αυτά ενώ παρακολουθούσε τη γλυπτική του Ροντέν, τον *Οιδίποδα Τύραννο* κατά Μονέ-Σουλί, τον *Ορφέα* και την *Ιφιγένεια εν Ταύροις* του Γκλουκ.

Η άφιξη της στην Ελλάδα μαζί με όλη την οικογένεια (μητέρα και αδέρφια) για να «ζήσει τη γλυπτική και την αρχιτεκτονική εκ του σύνεγγυς» σημάδευε μια υπερεκτιμημένη περίπτωση. Οποσδήποτε, είναι γεγονός ότι αυτή η μελέτη και η έκθεση σε μια μεταρομαντική Ελλάδα θα επιδράσει στη χορο-

Εδώ θα αρχίσει να κτίζεται το «Σπίτι της Ντάνκαν» που πολλές δεκαετίες αργότερα θα αναγεννηθεί και θα μετατραπεί σε Δημοτική Σχολή Χορού εξαρτωμένη από τον εκάστοτε επιλεγόμενο δημοτικό άρχοντα. Οποσδήποτε, πίσω στις αρχές του αιώνα, η Ιζαντόρα θα παρουσιάσει μια έκδοση των *Ικέτιδων* του Αισχύλου με τραγούδια και χορούς. Σημαντική λεπτομέρεια: συμμετέχουν ένας «παπαδάκος» και δέκα Ελληνόπουλα! Η παράσταση, που σημειώνει εξαιρετική επιτυχία στο Δημοτικό Θέατρο, θα επαναληφθεί στο Βασιλικό Θέατρο κατόπιν αιτήσεως του Βασιλέα Γεωργίου Ι, με μικρότερη απήχηση.

Όμως, όταν με αυτό το σχήμα η Ντάνκαν θα περιοδεύσει στη Βιέννη, το Μόναχο και το Βερολίνο, δεν θα γνωρίσει καμιά επιτυχία. Τα Ελληνόπουλα επιστρέφουν στην Ελλάδα. ❧

ρησής τους σε 12.500 και οι ταινίες σε περίπου εβδομήντα τίτλους. Εξαιτίας του περιεχομένου του αυτό το υλικό, μεγάλο μέρος του οποίου έχει σωθεί, έχει μοναδικό ιστορικό και εθνολογικό ενδιαφέρον.

Ζοζέφ Χεπ

Οι πρώτοι κινηματογραφιστές που έδρασαν σε ελληνικό έδαφος ήταν ανταποκριτές ξένων μεγάλων εταιρειών παραγωγής, όπως η Πατέ και η Γκομόν. Οι εταιρείες είχαν την πάγια πολιτική να στέλνουν μηχανικούς σε διάφορα σημεία του πλανήτη, οι οποίοι αφενός εγκαθιστούσαν μηχανήματα προβολής και φρόντιζαν για τη διανομή των ταινιών και αφετέρου κινηματογραφούσαν επιτόπου ορισμένα αξιοσημείωτα γεγονότα ή εξέχοντα πρόσωπα και τα προέβαλλαν στην ντόπια αγορά ή τα έστελναν στα κεντρικά, αν είχαν ευρύτερο ενδιαφέρον. Ένα από τα πρώτα γεγονότα που κινηματογραφήθηκαν στην Αθήνα ήταν η μεσο-ολυμπιάδα του 1906. Η βασιλική οικογένεια ήταν συχνά αντιείμενο του κινηματογραφικού φακού. Ένας από αυτούς που είχαν αναλάβει να κινηματογραφούν βασιλικά πρόσωπα και γιορτές, ήταν ο Ούγγρος μηχανικός Ζοζέφ Χεπ, ο οποίος ήλθε το 1908 στην Αθήνα ως μηχανικός – αντιπρόσωπος της Πατέ και, επειδή του άρεσε ο τόπος, εγκαταστάθηκε και στήριξε με την παρουσία του την ανάπτυξη της ελληνικής κινηματογραφίας. ❧